

Τζούλια Θεοδωράκη-Πάτση
Αρχιτέκτων

Αποσπάσματα από την

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

2011

Αποσπάσματα από την

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

ISBN 978-96092480-3-7

© Τζούλια Θεοδωράκη-Πάτσι, 2011

Φωσκόλου 5, Αθήνα 15232, τηλ. 210 6826233

Τζούλια Θεοδωράκη-Πάτση
Αρχιτέκτων

Αποσπάσματα από την
**ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ**

2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
Εισαγωγή: Παραδοσιακές αρχιτεκτονικές μορφές	15
Κείμενο 1. Αγροτικός χώρος και πλαίσιο ελληνικής αρχιτεκτονικής πορείας	21
1.1. <i>Ιστορικά αρχιτεκτονικά στοιχεία</i>	28
1.2. <i>Μορφολογικά χαρακτηριστικά</i>	30
1.3. <i>Νεότερη εξέλιξη</i>	36
Κείμενο 2. Νεότερη οπτική και βρετανική συμβολή	41
2.1. <i>Πληθυσμιακή έκρηξη</i>	45
2.2. <i>Επιρροή των κηπουπόλεων στην Ελλάδα</i>	49
Κείμενο 3. Περίκεντρα και γραμμική χάραξη	55
3.1. <i>Θεωρητική προσέγγιση</i>	58
3.2. <i>Νοηματικές αποτυπώσεις</i>	61
3.3. <i>Ελληνική οικιστική οργάνωση</i>	62

Κείμενο 4. Βασικοί οικοδομικοί κανόνες	67
4.1. <i>Συνεκτική διάταξη</i>	72
4.2. <i>Απρόσκοπτη θέα</i>	72
4.3. <i>Ιδιωτικότητα</i>	73
4.4. <i>Διευκόλυνση πρόσβασης</i>	73
 Κείμενο 5. Ανασύσταση «παραδοσιακού» χώρου	 77
5.1. <i>Υπόσκαφος οικισμός Ματέρας</i>	82
5.2. <i>Υπόσκαφοι οικισμοί Σαντορίνης</i>	86
5.3. <i>Σύγκριση οπτικής οργάνωσης</i>	91
 Κείμενο 6. Τουριστική διάσταση	 95
6.1. <i>Προσποίηση</i>	98
6.2. <i>Αυθεντικότητα</i>	99
 Κείμενο 7. Ορθολογισμός – εμπειρισμός	 103
7.1. <i>Νεοκλασική αρχιτεκτονική</i>	106
7.2. <i>Βυζαντινή αρχιτεκτονική</i>	114
 Αντί επιλόγου: Ανεπανάληπτο το παραδοσιακό συμβάν	 119
 Βιβλιογραφία	 124

Πρόλογος

Ο χώρος δομείται αέναα επαναπροσδιορίζοντας και διασώζοντας σε κάθε επόμενη εποχή τα ίχνη των ανθρώπινων δραστηριοτήτων.

Η ιδιαιτερότητα του αγροτικού χώρου, εκτός του κυρίαρχου φυσικού περιβάλλοντος, προέρχεται από τη χαμηλή πυκνότητα κατοίκησης και των αντίστοιχων περιορισμένων δραστηριοτήτων. Αφορά τουλάχιστον το 50% του πληθυσμού της Γης, το οποίο σύμφωνα με τις πλέον έγκυρες προβλέψεις θα συνεχίσει να τον κατοικεί τις επόμενες γενιές.

Το οικιστικό δίκτυο στον αγροτικό χώρο συνεχίζει να οργανώνεται εξελικτικά από την αρχαιότητα σε οικισμούς, οι οποίοι άλλοτε ακολουθούν περίκεντρες διατάξεις και άλλοτε γραμμικές και ορθογώνιες, αποτυπώνοντας φυσικές και συστηματικές διανομές. Η περίκεντρη ή γραμμική ιχνογραφία εναλλάσσεται ιστορικά, με αποτέλεσμα να διαπιστώνονται αλληλοεπικαλύψεις, οι οποίες σήμερα συνδυάζουν τις δύο διατάξεις.

Ο τελευταίος επαναπροσδιορισμός και η αντιπαράθεση των δύο οργανώσεων διατυπώθηκε από τα μέσα του 19ου αιώνα, ξεκινώντας από τη Βρετανία, η οποία πρώτη αντιμετώπισε οξύτατα οικιστικά προβλήματα, εξαιτίας της εκρηκτικής αύξησης του πληθυσμού στις βιομηχανικές πόλεις της.

Η περίκεντρη διάταξη εμφανίζεται ως φυσική εξέλιξη των υφιστάμενων οικισμών σε αντίθεση με τη γραμμική, η οποία οδήγησε σε ορθογώνιες συστηματικές επεκτάσεις. Η οργάνωση των οικισμών εξελίχτηκε παράλληλα με την ανθρώπινη αντίληψη, η οποία διαχωρίστηκε με την τομή που επέφεραν οι αττικοί φιλόσοφοι (Σωκράτης, Πλάτωνας και Αριστοτέλης), από την ενιαία προϋπάρχουσα σφαιρική αντίληψη στη γραμμική που έκτοτε διέπει το δυτικό πολιτισμό.

Στις τρεις διαστάσεις, η αρχιτεκτονική στον αγροτικό χώρο διατυπώθηκε κυρίως μέσα από μονώροφες ή διώροφες συνεκτικές και αμυντικές διατάξεις κατοικιών, οργανωμένες γύρω από την έδρα της κεντρικής εξουσίας (ναό, παλάτι, δημόσια κτίρια).

Σε ιστορικούς τόπους, και ιδιαίτερα στην Ελλάδα με τη μακραίωνη ιστορία της, η ποικιλία των διασταυρώσεων των περικέντρων ή γραμμικών οικιστικών χαράξεων, με τα κυρίαρχα αρχιτεκτονικά μορφολογικά στοιχεία κάθε εποχής, έχει συνθέσει μοναδικά αρχιτεκτονικά σύνολα. Εντυπωσιακή διαφοροποίηση αποτελεί ο τρόπος στέγασης μεταξύ κεραμοσκεπής και δώματος.

Αναλύοντας το ιστορικό αρχιτεκτονικό περιβάλλον, διαπιστώνονται οι οικοδομικές αρχές και οι κανόνες που το δημιούργησαν και που για τον ελλαδικό χώρο παρέμειναν αναλλοίωτοι για πολλούς αιώνες, μέχρι τη νεότερη εποχή. Βασίζονται σε γραπτούς και άγραφους νόμους σεβασμού της ιδιωτικότητας, της απρόσκοπτης θέας, της διευκόλυνσης πρόσβασης και της οριοθετημένης συνεκτικής δόμησης.

Συστηματοποιημένοι οικιστικοί κανόνες διασώζονται σε πάμπολλους οικισμούς, ακόμη περισσότερο στα ακραία παραδείγματα των «πρωτογενών» υπόσκαφων οικισμών. Ο σοφός ιδιαίτερος χώρος και η αντίστοιχη ατμόσφαιρα που δημιούργησαν οι μικροί οικισμοί διασώζονται στον αγροτικό χώρο δημιουργώντας σήμερα ενδογενές δυναμικό ανάπτυξης, με την προσέλκυση επισκεπτών και τουριστών. Για την εξυπηρέτησή τους δημιουργούνται θέσεις απασχόλησης στους μόνιμους κάτοικους, που συνεχίζουν την αέναη εξέλιξή τους. Συνεχίζουν να αποτελούν το οικιστικό κύτταρο και καταφύγιο της κοινωνίας διατηρώντας το χώρο διάσωσης των βασικών υποδομών διαβίωσης κάθε εποχής.

Στο πλαίσιο της παραπάνω σύνοψης τα κείμενα που ακολουθούν, ενώ είναι αυτοτελή, παράλληλα διέπονται από τη λογική της αιτίας και αξίας εμβάθυνσης στα οικιστικά θέματα του αγροτικού χώρου. Τα περισσότερα αποτελούν ανασκευές ανακοινώσεων σε συνέδρια του εξωτερικού της τριετίας 2008-2011, οπότε στη βιβλιογραφία αναφέρονται τα αντίστοιχα πρακτικά.

Στο πρώτο κείμενο, μετά τον ορισμό του αγροτικού χώρου, διατυπώνεται η εξέλιξη της οικιστικής δομής στην Ελλάδα.

Στο δεύτερο κείμενο γίνεται θεωρητική ανασκόπηση της εξέλιξης των οικιστικών χαράξεων για να αναδυθεί τελικά η συνεργασία της περικέντρης με τη γραμμική διάταξη στη σύγχρονη εποχή.

Στο τρίτο κείμενο γίνεται αναδρομή στο δυτικό επαναπροσδιορισμό του προβληματισμού κατά το 19ο αιώνα, όταν κυριάρχησε το οικιστικό πρόβλημα με την εκρηκτική αύξηση του πληθυσμού. Η επαναδιατύπωση ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιων πειραματισμών και συστηματικής αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης που προβληματίστηκε για την αντιπροσωπευτική αρχιτεκτονική των νεότερων απαιτήσεων.

Στο τέταρτο κείμενο αναφέρονται οι βασικοί οικοδομικοί κανόνες, που αποτελούν διαχρονικές αξίες για τον ελλαδικό χώρο και απομονώνονται, με σκοπό να αποσαφηνιστεί ότι ο κατάλογος αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών που συνταγογραφείται σήμερα για κάθε οικισμό, δεν επαρκεί για να εξελιχτεί οργανικά και αυθεντικά ο οικιστικός ιστός του, εφόσον δεν τηρούνται κάποιοι πρωταρχικοί κανόνες.

Στο πέμπτο κείμενο οι βασικές αρχές συστηματοποίησης συγκρίνονται μεταξύ δύο υπόσκαφων οικιστικών συνόλων της Μεσογείου (Ματέρα και Σαντορίνη), μέσα από το πρίσμα της συντήρησης ή της λειτουργικής επαναφοράς του ιστορικού οικιστικού τους ιστού.

Στο έκτο κείμενο γίνεται αναφορά – εκτός της δεδομένης οργανικής σύνδεσης των μικρών οικισμών με τον αγροτικό χώρο – στη σημασία της σχέσης του «παραδοσιακού» τρόπου οργάνωσής τους με τον τουρισμό. Παρατηρείται ότι μεγαλύτερη σημασία για τη διάσωση και τη μοναδικότητά τους έχει ο άνθρωπος που τους κατοικεί και τους βιώνει με τις καθημερινές πρακτικές του.

Στο τέλος, με πρόσχημα το δίπολο της ορθολογικής και της εμπειρικής δόμησης, κατατίθεται ως φόρος τιμής η συνοπτική αναφορά των πρωτοπόρων δασκάλων της αρχιτεκτονικής της Δύσης και κατά συνέπεια του νεοκλασικισμού, οι οποίοι συνέλαβαν και δίδαξαν τις έννοιες της λειτουργικότητας και της μορφολογικής συνέπειας στην αρχιτεκτονική. Σε αντιπαραβολή γίνεται αναφορά στην εμπειρική εξέλιξη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα.

Αντί επιλόγου γίνεται αναδρομή στη διαδικασία δημιουργίας προσφιλών τόπων, της οποίας γενεσιουργός αιτία είναι η αντίληψη του περιβάλλοντος από τον άνθρωπο, ο οποίος οικειοποιείται το χώρο σύμφωνα με τις συναισθηματικές του εμπειρίες, συνειδητά ή ασυνείδητα.

Εισαγωγή

Παραδοσιακές αρχιτεκτονικές μορφές

Ο αγροτικός χώρος με την άμεση σχέση του με τη φύση παράγει ιδιαίτερες ανώνυμες αρχιτεκτονικές μορφές, οι οποίες προστατεύουν τον άνθρωπο να επιβιώνει οργανικά. Ο αγροτικός χώρος, όπου θα συνεχίσει να διαβιώνει το ήμισυ του παγκόσμιου πληθυσμού¹ και κατά την τρίτη χιλιετία, καλύπτει συνεχώς τις πρακτικές ανάγκες οίκησης, όπου «αρχαιοθετείται» η τοπική κληρονομιά και παράδοση και ενδιαφέρει πολλαπλά:

- Ως βέλτιστος και στοιχειώδης τρόπος διαβίωσης και προστασίας, γιατί πρόκειται για το απόσταγμα της οικιστικής δομής που λειτουργεί ανεξάρτητα από τις τεχνολογικές επιτεύξεις. Στον αγροτικό χώρο αποτυπώνεται και διασώζεται η σύνθεση της οικιστικής εξελικτικής διαδικασίας εκφρασμένη σε πραγματικό χωροχρόνο.
- Ως νόημα και έκφραση κάθε τύπου που διαμορφώθηκε ανά τους αιώνες μέσα από τη συνεχή και επάλληλη ιχνογραφία ορίων μέχρι να καταλήξει σε κώδικες που με τη σειρά τους τον καθοδηγούν και τον εξελίσσουν.
- Ως μεταπαγκόσμια νοηματική αντίληψη, με σκοπό να συμβάλλει στην κατεύθυνση της επανόρθωσης των αλλαγών που επέφερε το μοντέρνο κίνημα, για τις οποίες αποδείχθηκε ότι δεν ήταν ούτε βιώσιμες ούτε φιλικές προς το περιβάλλον.
- Ως φυσική διαδικασία αυτοπραγμάτωσης και εμπλουτισμού της ανθρωπίνης συνείδησης σε «οικό» περιβάλλον που μεριμνά για τη διατήρηση των ιδιοτήτων ύπαρξής του.

Γενικά κατανοήθηκε ότι χρειάζεται να ληφθούν μέτρα για να ενθαρρυνθεί η ανασυγκρότηση της τοπικής αρχιτεκτονικής κυρίως με την ευαισθητοποίηση και την εκπαίδευση των κατοίκων, αλλά και με τη βελτίωση του θεσμικού πλαισίου δόμησης. Ανασυγκρότηση τοπικής αρχιτεκτονικής σημαίνει εφαρ-

¹ Oliver, P. «Necessity and continuity the challenge of the impending crisis» στο Turgut, H., Kellett, P., *Traditional Environments in a New Millennium, Transactions of the 2nd IAPS-CSBE Network Symposium*, Κωνσταντινούπολη 2002, σ. 47.

μογή μιας προγραμματισμένης διαδικασίας αλλαγής για τη βελτίωση, αναζωογόνηση και αναγέννηση του δομημένου χώρου. Αυτή η διαδικασία αναζητά την ισορροπία μεταξύ των κληρονομούμενων αξιών και των κριτηρίων της κοινωνικής δικαιοσύνης, της οικονομικής αποδοτικότητας και της προσταςίας του περιβάλλοντος, αναζητώντας λύσεις προσαρμογής στη σύγχρονη πραγματικότητα και στην ιδιαιτερότητα κάθε ενός τόπου.

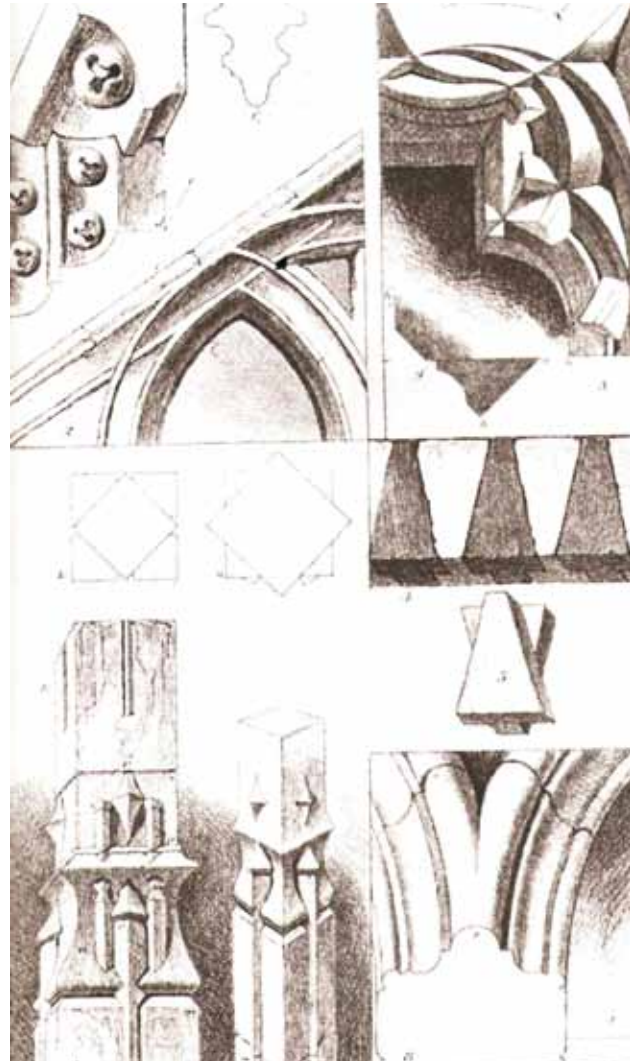
Οι διεθνείς οργανισμοί επεξεργάζονται μεθοδολογίες για να ταξινομήσουν και να συστηματοποιήσουν φάσεις στη διαδικασία ανασυγκρότησης και να προσδιορίσουν εργαλεία και όργανα για τη βέλτιστη διαχείριση και ανάπτυξη της. Επίσης ορίζουν τα κριτήρια που θα επιτρέπουν την προβολή των προβλημάτων και των στρατηγικών, ώστε να εξασφαλιστεί η επιτυχία της διαδικασίας. Το πλαίσιο αυτών των μεθοδολογιών είναι η κατανόηση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και του αγροτικού χώρου ως συστατικών ενός ευρύτερου χώρου που χρειάζεται να οργανωθεί σε σχέση με την ιστορική μοναδικότητά του· η ανάγκη πολυπαραγοντικής προσέγγισης της διαδικασίας με όρους οικονομικούς, κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς από δημόσιους φορείς και χρήστες· η ευελιξία στις αλλαγές κατά τη μακρά διάρκεια εφαρμογής της και η προσαρμοστικότητα στις ιδιαιτερότητες κάθε τόπου.

Ο προβληματισμός για την ανάγκη προβολής της ιδιαιτερότητας κάθε τόπου οδηγεί στις ποιοτικές προσεγγίσεις, στις οποίες πρωτοστατεί ο Yi-Fu Tuan² από τη δεκαετία του '70. Πρόκειται για την επαναφορά ενός προβληματισμού που απασχόλησε διεξοδικά τους διανοούμενους από το 19ο αιώνα ήδη. Οι ενασχολήσεις με την αισθητική κάθε τόπου και με τη διαπίστωση μιας τάσης προς την α-τοπικότητα σε καμιά περίπτωση δεν είναι αποτέλεσμα της νοητικής αντίληψης του 20ού αιώνα. Διανοούμενοι, όπως ο πολυγραφότατος John Ruskin³, εξοπλισμένοι με ένα φυσικό εμπειρικισμό και με μια φαινομενολογική προσέγγιση, κατέγραψαν, συνέκριναν και αξιολόγησαν την εικόνα και τα αρχιτεκτονικά συστατικά κάθε τόπου, πέρα από τα κυρίαρχα στοιχεία της προσαρμογής στο κλίμα και την το-

² Tuan, Y.-F., *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1990.

³ Cook, E.T., Wedderburn, A. (επιμ.), *The Complete Published Works of John Ruskin*, 39 τ., George Allen, Νέα Υόρκη 1903-1912.

Μελέτη μορφολογικών στοιχείων από τον J. Ruskin (του ιδίου, *The seven Lamps of Architecture*, Ballantyne Press, Εδιμβούργο 1880, σ. 119).

πογραφία. Αναγνώρισαν ότι οι αρχιτεκτονικές μορφές των κτισμάτων χρειάζεται να προσαρμόζονται στην αισθητική του ευρύτερου τοπίου και να προβάλλουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα κάθε λαού. Επίσης ανέδειξαν τη μορφολογική μέθοδο προσέγγισης, δηλαδή εκείνη που ξεχωρίζει τα μορφολογικά στοιχεία, τα εξετάζει ξεχωριστά και τα συνθέτει έτσι, ώστε να παραχθούν γενεσιουργές ταξινομήσεις.

Για την επίτευξη αυτών των στόχων απαιτείται συλλογική εκπαίδευση «μορφολογικής όρασης» στην αναγνώριση και την κατανόηση των στοιχείων της μορφής και της σχέσης τους με τη λειτουργία⁴, με σκοπό τη χωρολογική άποψη. Η χωρολογική άποψη αναφέρεται στην αναγνώριση του χαρακτήρα των περιοχών και τόπων, κατανοώντας τη διαδραστική σχέση μεταξύ χωρικών πραγματικοτήτων και εκδηλώσεων⁵.

Η αντίληψη του χώρου συνδέεται με τα όρια της ανθρώπινης νόησης και ψυχολογίας, που ορίζονται από το συνειδητό και ασυνείδητο περιβάλλον του. Η ψυχολογία της συνείδησης θεωρεί⁶ ότι τα φαινόμενα δεν γίνονται αντιληπτά για αυτό που είναι, αλλά για αυτό που σημαίνουν. Η εμπειρία του χώρου βιώνεται και αποκτάται κατανοώντας τα αντικείμενα που παρουσιάζονται στην αντίληψή μας και προσεγγίζεται από δύο επίπεδα συνείδησης: την ατομική και τη συλλογική.

Για το θέμα της προβολής της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής κάθε τόπου ενδιαφέρει η συλλογική συνείδηση που αποκτάται από τους χρήστες κάθε τόπου μέσω της συναισθηματικής σχέσης και της κατανόησής της στο χωρικό και στο χρονικό της περιβάλλον. Βασίζεται στις επαναλαμβανόμενες μορφές και στα αρχέτυπα «σύμβολα» που υπάρχουν στο υποσυνείδητο και επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή και διαμορφώνεται η συναισθηματική εμπειρία. Τα αρχέτυπα είναι ορισμένες αένασες μορφές που σχηματοποιούνται στην αντίληψη και τη νόηση, δημιουργώντας ένα συλλογικό ασυνείδητο. Πρόκειται για μια ιδιότητα που κληρονομείται και αναγνωρίζεται ως σημαντική από το συλλογικό ασυνείδητο κατά τη βίωση του χώρου.

⁴ Leighly, J. (επιμ.), *The Morphology of Landscape, in Land and Life: a Selection of Writings of Carl Ortwin Sauer*, University of California Press, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες 1963.

⁵ Sallis J., *Chorology*, Indiana University Press, Ιντιάνα 1999.

⁶ Freud, S., *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, Γκοβόστης, Αθήνα 2005.

Η θεώρηση της συλλογικής συνείδησης υποστηρίζει ότι τα υπάρχοντα κοινά χαρακτηριστικά ενός τόπου αναδεικνύουν μια σημαντική εμπειρία για ευρύτερες ομάδες, πέρα από την ατομική εμπειρία, και χρησιμοποιείται στην αρχιτεκτονική φιλοσοφία που προτείνει τη δημιουργία χώρων σημαντικών σε μια κοινότητα ή πολιτισμό. Αντίστροφα, η δημιουργία χώρων βασισμένων στα αρχέτυπα (παραδοσιακή αρχιτεκτονική) κάθε λαού διαμορφώνει συλλογική συνείδηση στους χρήστες.

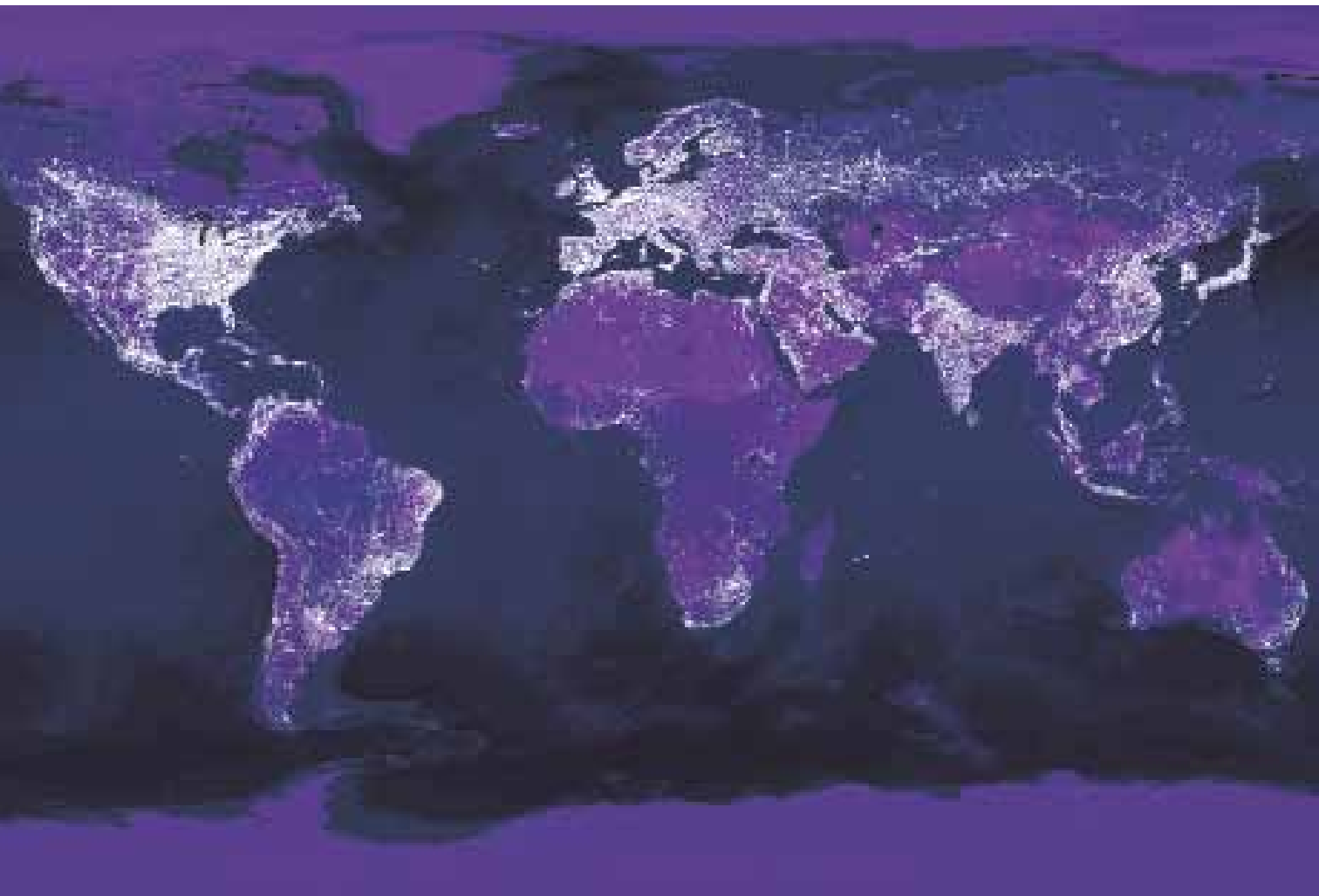
Το θέμα της δημιουργίας σημαντικών τόπων και χώρων είναι πολυεπίπεδο και για αυτό το λόγο συνεργάζονται πολλές επιστήμες και οπτικές. Καταλήγουν τελικά στο αξίωμα της σημασίας της ανάδειξης της «παραδοσιακής αρχιτεκτονικής», γιατί απαντά στην υπαρξιακή κινητοποίηση της μνήμης. Για τον Martin Heidegger η έλλειψη οικείας στέγης θέτει σε αμφισβήτηση την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη⁷.

⁷ Heidegger, M., *Χτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι*, Πλέθρον, Αθήνα 2008.

ΚΕΙΜΕΝΟ ΠΡΩΤΟ

**Αγροτικός χώρος
και πλαίσιο ελληνικής
αρχιτεκτονικής πορείας**

Εικ. 1. Αγροτική-αστική πυκνότητα σύμφωνα με ενεργειακή κατανάλωση (Mayhew, C., Simmon, R., NASA Digital Archive, 2000).

1. Αγροτικός χώρος και πλαίσιο ελληνικής αρχιτεκτονικής πορείας⁸

Στην προσπάθειά του να κατανοήσει το περιβάλλον, ο άνθρωπος συγκρίνει και ταξινομεί τη διαφορετικότητα, η οποία εξελίσσεται και μεταλλάσσεται παράλληλα με τη δική του εξέλιξη. Στη σύγχρονη μεταπαγκόσμια εποχή διαπιστώνεται η διαφορετικότητα στην έκφραση της αρχιτεκτονικής του αγροτικού χώρου, απαρτιζόμενου από το φυσικό περιβάλλον και ένα δίκτυο μικρών οικισμών, που έχουν ή δεν έχουν κυρίαρχη σχέση με την πρωτογενή παραγωγή.

Οι νεότεροι σχολιαστές προσέγγισαν τον αγροτικό χώρο επισημαίνοντας απόψεις που αναφέρονται σε κριτήρια, τα οποία αφορούν το διοικητικό δίκτυο, τη συνοχή του δομημένου χώρου, την παρουσία ή απουσία γεωργικής απασχόλησης, τον αριθμό των κατοίκων ανά οικισμό και τη μετακίνηση πληθυσμού από αγροτικές περιοχές προς αστικές και αντίστροφα.

Η ποικιλία των παραπάνω προσεγγίσεων ανέδειξε τη δυσκολία ενός ταυτόσημου διεθνούς ορισμού, αφού οι έννοιες αυτές είναι πολυσύνθετες και αμφιλεγόμενες, με αποτέλεσμα να επικρατήσει από τους διεθνείς οργανισμούς⁹ ο προσδιορισμός του αγροτικού χώρου σύμφωνα μόνο με την πληθυσμιακή πυκνότητα, συνάρτηση της οποίας είναι τα υπόλοιπα φαινόμενα. Η πληθυσμιακή πυκνότητα διαφοροποιεί το χώρο (εικ. 1) με τις συνεπακόλουθες δραστηριότη-

⁸ Θεοδωράκη-Πάτσι, Τ., *Αρχιτεκτονική στον αγροτικό χώρο*, Σημειώσεις, Τυπογραφείο Ε.Μ.Π., Αθήνα 2000.

⁹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή (επιμ.), *Η έκτη περιοδική έκθεση για την κοινωνική και οικονομική κατάσταση και ανάπτυξη των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Βέλγιο 1999, σ. 197.

τές της, όπως επαληθεύεται από τις θεωρίες της αυτοοργάνωσης.

Στην Ελλάδα ως αγροτικός χώρος προσδιορίζεται αυτός των οικισμών με πληθυσμό μικρότερο των 2000 κατοίκων (Π.Δ. 24.4.85, ΦΕΚ 185/03.05.85) και τους ταξινομεί ως προς τη θέση τους (περιαστικός, παραλιακός, τουριστικός), την πυκνότητα του οικιστικού ιστού (συνεκτικός, διάσπαρτος), το μέγεθος (μεσαίος, μεγάλος, μικρός) και τον πληθυσμό του (δυναμικός, στάσιμος, φθίνων).

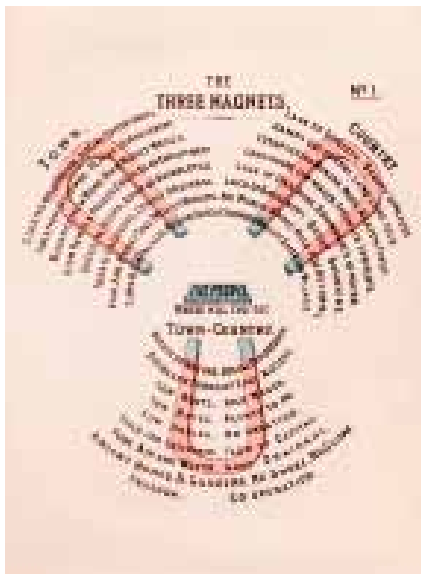
Με αυτά τα κριτήρια αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι και γεωγράφοι καλούνται να συνθέσουν τις αντίστοιχες παραμέτρους καθώς και άλλες που δεν εμπίπτουν στα παραπάνω κριτήρια, σε μια προσπάθεια ανάδειξης της φυσιογνωμίας και της αρχιτεκτονικής έκφρασης του ελληνικού αγροτικού χώρου. Κυρίαρχο στοιχείο της δόμησης στον ελληνικό αγροτικό χώρο είναι η δόμηση μονοκατοικιών σε συνεκτικούς μικρούς οικισμούς (εικ. 2), όπως ιστορικά διατυπώθηκε και στις υπόλοιπες Μεσογειακές χώρες.

Ανεξάρτητα από την υπόθεση της διερεύνησης της συστηματικής ή οργανικής προέλευσης αυτής της οργάνωσης, η δόμηση στον ελληνικό αγροτικό χώρο επαναπροσδιορίστηκε μετά το 1923, όταν η πληθυσμιακή πυκνότητά του αυξήθηκε με την προσάρτηση νέων εδαφών και την άφιξη νέων κατοίκων μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τα πρότυπα που μελετήθηκαν προήλθαν από την Ευρώπη και ιδιαίτερα από τη Βρετανία, όπου κατά το 19ο αιώνα, σε συνέχεια της συστηματικοποίησης της αγροτικής παραγωγής, της εκβιομηχάνισης και κυρίως της πληθυσμιακής έκρηξης, αντιμετωπίστηκαν τα συνεπακόλουθα θέματα και πρωτοσυστάθηκαν αρμόδιοι φορείς. Ήδη μεταξύ 1790 και 1835 είχαν δημοσιευτεί περίπου 60 βιβλία με πρότυπα για μικρές

Εικ. 2. Δόμηση σε συνεκτικούς οικισμούς στην Ελλάδα (Υπουργείο Συγκοινωνιών. Τοπογραφική Υπηρεσία, Καλαμωτή Χίου, Αθήνα 1934).

Εικ. 3. Η θεωρία της garden city (E. Rasmussen, *Towns and Buildings*, MIT Press, Κέμπριτζ 1949, σ. 193).

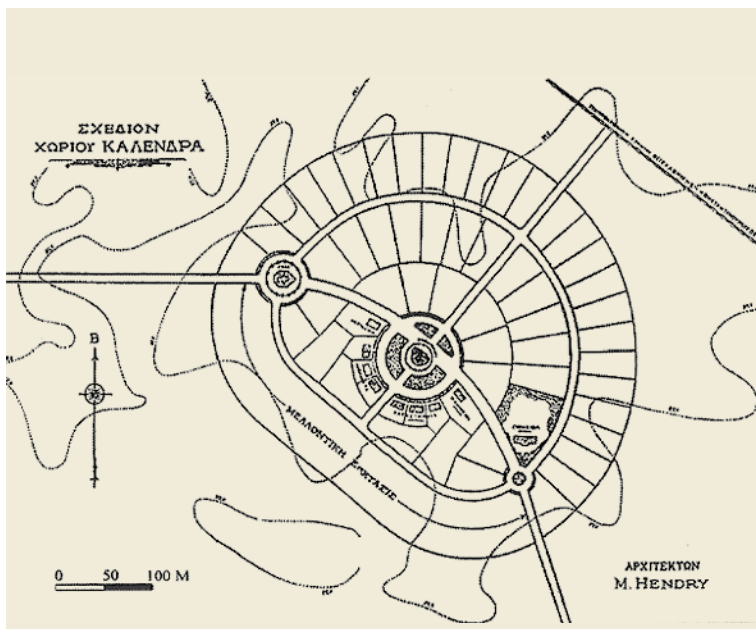
κατοικίες, συμβάλλοντας στην κοινωνική αφύπνιση¹⁰. Οι αρχιτέκτονες και οι πολεοδόμοι της εποχής αντιπαράτέθηκαν για να επικρατήσει τελικά η συνεκτική δόμηση μονοκατοικιών σε μικρούς οικισμούς. Ήταν ο Ebenezer Howard, που το 1898 συνέλαβε την ιδέα της «garden city» (εικ. 3), το οποίο αποτέλεσε το οικιστικό πρότυπο για τις περισσότερες χώρες, μεταξύ τους και για την Ελλάδα. Πρόκειται για οικισμούς «δορυφόρους» πόλεων, με χαρακτηριστικά το μικρό τους μέγεθος και την κυριαρχία του φυσικού περιβάλλοντος.

Η πρωτοποριακή λύση της συλλογικής κατοικίας (πολυκατοικίας), εκφραζόμενη από τους ορθολογικούς αρχιτέκτονες του μοντέρνου κινήματος (C.I.A.M.), όπως εφαρμόστηκε στον αγροτικό χώρο της Ρωσίας, δεν βρήκε ανταπόκριση στην Ελλάδα.

Το πλαίσιο αρχιτεκτονικής έκφρασης στον ελληνικό αγροτικό χώρο, λοιπόν, επαναπροσδιορίστηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την άφιξη 1,2 εκατομμυρίων αγροτών προσφύγων από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη. Οι 1994 νέοι οικισμοί που δημιουργήθηκαν, από τους οποίους οι 1621 στη Βόρειο Ελλάδα και μόνον οι 373 στην υπόλοιπη χώρα (εικ. 4)¹¹, βασίστηκαν σε σχέδια διεθνούς ομάδας αρχιτεκτόνων. Στην πράξη όμως εφαρμόστηκαν ελάχιστα από αυτά τα αρχιτεκτονικά σχέδια και στην ουσία χαράχτηκαν μόνο οι δρόμοι και τα οικόπεδα από τους αγρονόμους τοπογράφους της εποχής. Οι οικισμοί αυτοί στη συνέχεια αναπτύχθηκαν «αυτόχθονα», χωρίς οικιστικό νομοθετικό πλαίσιο, για σχεδόν έναν αιώνα.

¹⁰ Rowe, C., *The Mathematics of the Ideal Villa and Other Essays*, MIT Press, Κέμπριτζ 1987, σ. 60-76.

¹¹ Αλεβιζάτος, Χ., *Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα από οικονομική και κοινωνική σκοπιά*, Διδακτορική διατριβή, Université de Paris, Παρίσι 1932.

Εικ. 4. Σχέδιο οικισμού αποκατάστασης προσφύγων από την Ε.Α.Π. το 1923 στο νομό Σερρών (Υπουργείο Συγκοινωνιών (επιμ.), Απόσπασμα μελετών σχεδίων οικισμών κ.λ.π., Δ/ση Δημοσίων Έργων, Αθήνα 1934).

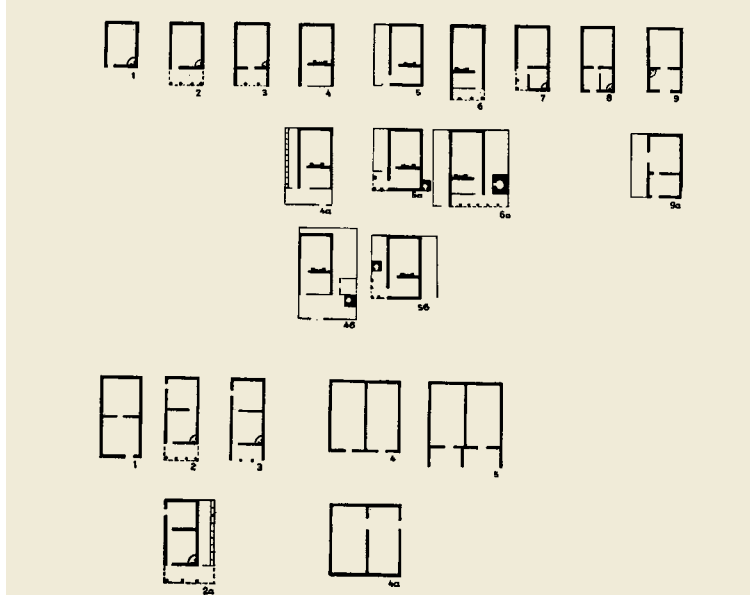
Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στο πλαίσιο του σχεδίου Μάρσαλ, νέοι οικισμοί πυκνώσαν το οικιστικό δίκτυο της υπαίθρου αντικαθιστώντας κατεστραμμένους οικισμούς, σε νέες θέσεις, κατά μήκος των οδικών αξόνων, που σχεδιάστηκαν την ίδια εποχή. Η πυκνότητα του αγροτικού πληθυσμού μειώθηκε και αντίστοιχα μειώθηκε και η δόμηση στον αγροτικό χώρο.

Τις τελευταίες δεκαετίες με τον επαναπατρισμό των ομογενών από τις ανατολικές χώρες, την αποκέντρωση και την υποδοχή προσφύγων από κατατρεγμένες περιοχές του πλανήτη, εμφανίζονται νέοι κάτοικοι στις ελληνικές αγροτικές περιοχές. Επενδύουν τις οικονομίες τους στην

οικοδόμηση κατοικιών, γεγονός που συντελεί στην ανανέωση της οικιστικής τους δομής, ενώ συγχρόνως οργανώνονται οι υπηρεσίες και αξιοποιείται το ενδογενές δυναμικό κάθε περιοχής. Παράλληλα βελτιώνεται και το ιδιαίτερο θεσμικό πλαίσιο δόμησης κάθε οικισμού, ώστε να προστατευθεί από την αστική εισβολή.

Γενικά η αρχιτεκτονική στον ελληνικό αγροτικό χώρο συνοψίζεται στην οπτική οργάνωση που διακρίνει τους οικισμούς ανάλογα με την αφηρητή ιδρύσής τους. Σημαντική ημερομηνία διάκρισης για την Ηπειρωτική Ελλάδα είναι το έτος 1923, το οποίο δηλώνει την οριστική ανασύσταση του νεότερου ελληνικού κράτους. Αρχικά διακρίνονται οι οικισμοί που ιδρύθηκαν πριν το 1923, σε θέσεις όπου από ευρήματα διαπιστώνεται ότι τις περισσότερες φορές κατοικήθηκαν ήδη από τη νεολιθική, αρχαία, βυζαντινή, ενετική ή τουρκική εποχή. Ακολουθούν οι οικισμοί που ιδρύθηκαν μεταξύ 1923 και 1940, σχεδιασμένοι για να καλύψουν ανάγκες προσφύγων ή συγκέντρωσης διάσπαρτου πληθυσμού. Ξεχωρίζουν ακόμα οι οικισμοί που ιδρύθηκαν μετά το 1945, σχεδιασμένοι για την εγκατάσταση κατοίκων άλλων, κατεστραμμένων κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οικισμών. Μετά το 1950 υπάρχουν παραδείγματα «αυθαίρετων» οικισμών, κοντά σε περιοχές με ταχύρρυθμη ανάπτυξη ή νέων οικισμών στο πλαίσιο προγραμμάτων στεγαστικής αποκατάστασης και κοινωνικής ένταξης μειονοτήτων. Μια τελευταία κατηγορία διαγράφεται από την οικιστική ανάπτυξη τουριστικών οικισμών παραθερισμού.

Η διαφοροποίηση των κοινωνικών ομάδων που κατοίκησαν αυτούς τους οικισμούς και ιδιαίτερα η ιστορική συγκυρία ιδρύσής τους έχει διαμορφώσει ιδιαίτερη αρχιτεκτονική έκφραση.

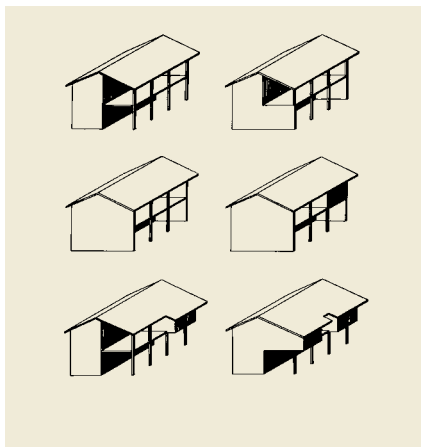
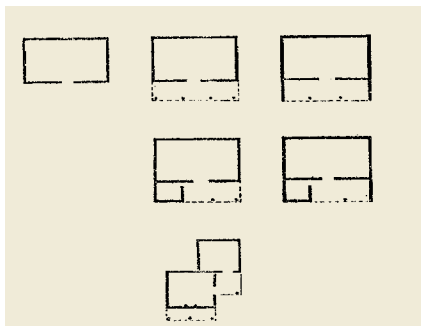
Εικ.5. Στενομέτωπη κατοικία (Μέγας, Γ., Η ελληνική οικία, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1949, σ. 126).

1.1. Ιστορικά αρχιτεκτονικά στοιχεία

Ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά προκύπτουν από την ποικιλία των αρχιτεκτονικών στοιχείων, η οποία εξαρτάται από την τυπολογία και τη διάταξη των όγκων, τα μορφολογικά στοιχεία και την πυκνότητα του οικιστικού ιστού. Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν ιστορικά κληροδοτήματα και μνήμες του ελληνικού χώρου και ανανεώθηκαν κατά τη νεότερη διαδρομή με την παρέμβαση και την αρωγή των δημοσίων οργανισμών.

Τα χαρακτηριστικά της κατοικίας που εκφράζουν την αρχιτεκτονική ταυτότητα κάθε οικισμού είναι αποτέλεσμα διαφορετικών ιστορικών και πολιτιστικών διεργασιών. Η αρχιτεκτονική πολιτιστική κληρονομιά σώζεται στους οικισμούς που προϋπάρχουν του έτους 1923 και είναι αυτή που καθόρισε, από τη δεκαετία του '70, το θεσμικό πλαίσιο δόμησης τους. Το θεσμικό πλαίσιο δόμησης αποσαφήνισε και προώθησε τις τοπικές αρχιτεκτονικές αξίες.

Η αρχιτεκτονική αυτών των οικισμών συσχετίζεται με την ελληνική παράδοση και γενικότερα με τις ρίζες της ελληνικής αρχιτεκτονικής.

Εικ. 6. Πλατυμέτωπη κατοικία (Μέγας, Γ., Η ελληνική οικία, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1949, σ. 127).

Εικ. 7. Τυπολογική εξέλιξη της πλατυμέτωπης κατοικίας σύμφωνα με τον Ν. Μουτσόπουλο (Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική: Ελλάδα, Μέλισσα, Αθήνα 1993, σ. 27).

Στόχος είναι η ανίχνευση εκείνων των αρχιτεκτονικών στοιχείων και τεχνικών, τα οποία δηλώνουν την πολιτιστική συνέχεια από την κλασική εποχή στη βυζαντινή, στη μεταβυζαντινή, μέχρι στη νεότερη. Στη μελέτη και την καταγραφή της αφιερώθηκαν έρευνες πολλών Ελλήνων αρχιτεκτόνων, λασογράφων, εικαστικών και αρχαιολόγων και αποτελούν τη βάση για τη σύγχρονη ανάδειξη κυρίαρχων αρχιτεκτονικών τύπων που αποτυπώνουν την αυθεντική αρχιτεκτονική κάθε τόπου¹².

Γενικό χαρακτηριστικό της αγροτικής αρχιτεκτονικής είναι η περιορισμένη τυπολογία¹³, η οποία συμπυκνώνεται στην ταξινόμηση των κατοικιών σε «στενομέτωπον» (εικ. 5) και «πλατυμέτωπον» (εικ. 6) που επεξεργάστηκε ο Γεώργιος Μέγας το 1949. Οι δύο αυτές διατάξεις διασώζονται ανά τους αιώνες μέχρι τη νεότερη εποχή, προσδιορίζοντας την ιστορική συνέχεια.

Την τυπολογική εξέλιξη της πλατυμέτωπης κατοικίας παρουσιάζει ευκρινέστατα ο Ν. Μουτσόπουλος (εικ. 7), ο οποίος επίσης συνηγορεί υπέρ της συνέχειας της ελληνικής αρχιτεκτονικής από το Βυζάντιο στη νεότερη εποχή, η οποία αποδεικνύεται στη ναοδομία. Πράγματι υπάρχουν κωδικοποιημένοι κανόνες δόμησης, προερχόμενοι από τη βυζαντινή εποχή, που καθόριζαν την οικοδομή και που εφαρμόζονταν μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα στην Ανατολική Μεσόγειο και στη Βαλκανική Χερσόνησο¹⁴.

¹² Η λέξη αυθεντικός/ή προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη *αυτοέντης* από το *αυτός* και *έντα* και σημαίνει αυτός που αναφέρεται στον αυθέντη, στον κύριο, στον κυρίαρχο. Δηλαδή κυρίαρχος και αυθεντικός είναι συνώνυμα (βλ. λήμμα «αυθέντης», *Νέα Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση*, τ. 9, σ. 21).

¹³ Rapoport, A., *House, Form and Culture*, Prentice Hall, Νέα Υερσέη 1969.

¹⁴ Βλέπε τέταρτο κείμενο σ. 69.

1.2. Μορφολογικά χαρακτηριστικά

Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά διαφοροποιούνται μεταξύ των διαφόρων περιοχών της Ελλάδας ανάλογα με τα τοπικά υλικά, τις κλιματολογικές συνθήκες και την ιστορική εποχή ίδρυσης κάθε οικισμού. Πρόκειται για τη μορφή των ανοικτών εξωστών (σκεπαστοί ή με κατεβασιά της στέγης) και των κλειστών εξωστών ή ηλιακών (τα «σαχνισιά»). Για τη μορφολογία των ανοιγμάτων με καμάρες ή τόξα και για τα οχυρωματικά στοιχεία (πολεμίστρες, καταχύστρες, φουρούσια και αντιστηρίξεις) καθώς και για πλήθος άλλων λεπτομερειών, οι οποίες διαφοροποιούν μια περιορισμένη τυπολογία κατόψεων.

Ο απλούστερος τύπος ελληνικής κατοικίας είναι ορθογώνιου σχήματος και ενός δωματίου. Συναντάται στις πεδινές και ημιορεινές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, των νησιών του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου και στα νησιά του Ιονίου. Χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο αυτού του τύπου είναι η δημιουργία προστώου με επέκταση της στέγης, το οποίο χρησιμοποιείται για τις ανάγκες της αγροτικής απασχόλησης και για διημέρευση κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Επέκταση του μονοδώματος γίνεται με προσθήκη στο βάθος ενός ή δύο δωματίων και κατά περίπτωση προστώου¹⁵.

Κύρια μορφολογική διαφοροποίηση συνιστά η στέγαση της κατοικίας και η συνεκτική ή διάσπαρτη ομαδοποίηση των κατοικιών σε γειτονιές. Διακρίνονται τέσσερις κατηγορίες στέγασης: δίρριχτη στέγη, τετράρριχτη στέγη, κυλινδρικός θόλος και δώμα.

¹⁵ Μέγας, Γ., *Η ελληνική οικία*, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1949, σ. 11.

Εικ. 8. Δίρριχτη στέγαση στη νήσο Σύμη (αρχείο της συγγραφέως, 2008).

Εικ. 9. Τετράρριχτη στέγαση στη Σκιάθο (αρχείο της συγγραφέως, 2005).

Με δίρριχτη στέγη στεγάζονται κυρίως οι στενομέτωπες κατοικίες (εικ. 8). Ο Γ. Μέγας διακρίνει τις σωζόμενες αγροτικές ελληνικές κατοικίες στις αρχές του αιώνα, σε κατοικίες με αμφικλινή ή αετοειδή στέγη και σε επιπεδόστεγους, παραλείποντας την τετράρριχτη. Η τετράρριχτη στέγαση (εικ. 9) κυριαρχεί κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας για να τεκμηριωθεί αργότερα ως συνέχεια της βυζαντινής. Στην περιοχή του Αιγαίου κυριαρχεί η επίπεδη στέγαση με δώμα, ενώ υπάρχουν και σπίτια που στεγάζονται με κυλινδρικό θόλο (εικ. 10). Σπανιότερα τα μονώροφα κτίσματα φέρουν μονόρριχτη στέγη.

Στις ορεινές περιοχές, λόγω της κλίσης και του βραχώδους εδάφους, η κατοικία ακολουθεί πλατυμέτωπη διάταξη με τετράρριχτη στέγη. Στα νησιά του νότιου Αιγαίου, στην Κρήτη και στην Κύπρο, τα σπίτια έχουν κυβικά σχήματα και καλύπτονται με δώμα που συχνά στηρίζεται σε θολωτή κατασκευή (εικ. 11). Η προσθήκη χώρων γίνεται με την προσάρτηση ενός μικρότερου δωματίου (παράσπιτο) στη στενή

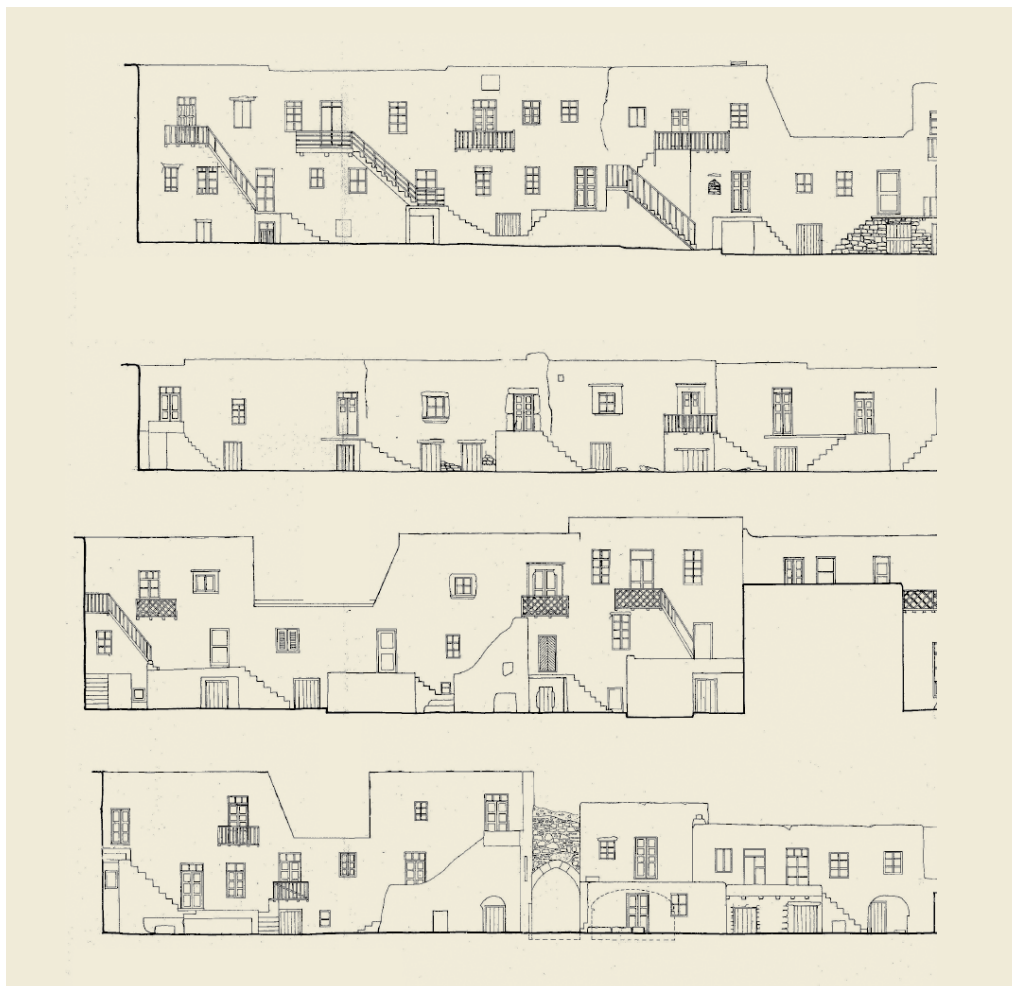
Εικ. 10. Κυλινδρικός θόλος στη Σαντορίνη (Κιτσίκης,Κ.,«Η αναδόμηση της Σαντορίνης», Αρχιτεκτονική 46 (1964).

Εικ. 11. Στέγαση με δώμα (Βασιλειάδης, Δ., Το κρητικό σπίτι, Αθήνα 1976, σ. 202).

πλευρά του σπιτιού. Η στέγαση στους προστιθέμενους χώρους γίνεται με δώμα, δίνοντας τη δυνατότητα να προσαρτάται χώρος, ανάλογα των αναγκών, σε όλες τις όψεις του κυρίου χώρου. Πολλές φορές, οι διαφορετικές λειτουργίες των προστιθέμενων χώρων συνδέονται με κεντρική αυλή (αίθριο), όπως στην Κρήτη, στην Κύπρο, στην Αίγινα και στη Σαλαμίνα.

Διαφοροποίηση στην οπτική οργάνωση κάθε οικισμού προσδίδει η σύνθεση των διαφόρων τύπων κατοικίας σε ομάδες και γειτονιές. Στους περισσότερους οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας οι παραδοσιακές κατοικίες ομαδοποιούνται σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, σχηματίζοντας δρόμους (καλντερίμια) πλάτους περίπου 3 μ. στο επίπεδο του εδάφους, ενώ στον όροφο, όπου υπάρχουν προεξοχές, σχεδόν ακουμπούν. Στους παλαιότερους οικισμούς των νησιών του Αιγαίου, οι κατοικίες τοποθετούνται «εν σειρά» (εικ. 12) (Μύκονος, Κύθηρα, Χίος, Λέσβος) και ομαδοποιούνται συνεκτικά και οχυρά.

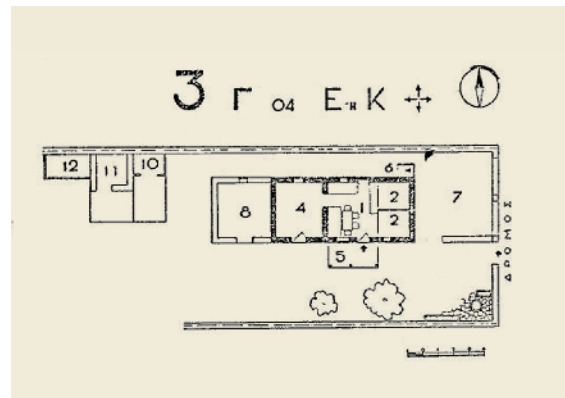

Εικ. 12. Κατοικίες σε σειρά στο Κάστρο της Αντίπαρου (Φιλίππα-Αποστόλου, Μ., Το κάστρο της Αντίπαρου, Διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1978, σ. 62).

1.3. Νεότερη εξέλιξη

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το ελληνικό κράτος ανέλαβε να στεγάσει 600.000 πρόσφυγες γεωργούς¹⁶, με πρόγραμμα άμεσου εποίκισμού του αγροτικού χώρου. Από τους οικισμούς που ιδρύθηκαν, τα 3/4 προσκολλήθηκαν σε υφιστάμενους οικισμούς και το 1/4 αποτέλεσε νέους οικισμούς. Κύριοι οργανισμοί αποκατάστασης των προσφύγων ήταν η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) και η Αγροτική Τράπεζα. Επισκευάστηκαν 66.215 αγροτικά σπίτια και χτίστηκαν 13.487 καινούργια. Αποτελούνταν από ένα ή δύο δωμάτια και είχαν εμβαδόν 25-50 τ.μ., ενώ ήταν κτισμένα με ευτελή υλικά (πλίνθους), με αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να τα αντικαταστήσουν μετά από λίγα χρόνια. Σε κάθε κατοικία δινόταν οικόπεδο ικανό και για μελλοντική επέκταση και για κήπο¹⁷.

Συστηματική ανοικοδόμηση κατοικιών έγινε και μετά από σεισμούς στην Κόρινθο, Χαλκιδική και Ωρωπό, κατά την περίοδο 1923-1939. Η μέθοδος αποκατάστασης των σεισμοπαθών ήταν η εργολαβία ή η αυτοδιαχείριση από τους σεισμοπαθείς που εργάζονταν παράλληλα και στην ανοικοδόμηση. Γενικά η οικοδόμηση αγροτικών κατοικιών κατά το μεσοπόλεμο ήταν αποτέλεσμα αποκατάστασης προσφύγων ή σεισμοπαθών. Έδωσε όμως την ευκαιρία να δημιουργηθεί η υποδομή των οικισμών, που τα επόμενα χρόνια συμπληρώθηκε και συνεχίζει να βελτιώνεται.

Εικ. 13. Παράδειγμα τύπου πυρήνα (Δοξιάδης, Κ., Τύποι αγροτικών πυρήνων, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1949).

¹⁶ Ευελπίδης, Κ., Τσαούσης, Σ., *Η αγροτική κατοικία*, Λόγος, Αθήνα 1944.

¹⁷ Βεργόπουλος, Κ., *Η αγροτική κατάσταση της Ελλάδας*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδρύθηκε το Υπουργείο Ανοικοδομήσεως¹⁸, το οποίο υπό τη διεύθυνση του Κ. Δοξιάδη οργάνωσε την ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων από τον πόλεμο οικισμών. Η οργάνωση της ανοικοδόμησης βασίστηκε στη μελέτη πυρήνων αγροτικής κατοικίας (εικ. 13), δηλαδή μελετήθηκε ο ελάχιστος τύπος αγροτικής κατοικίας, αποτελούμενος από δύο χώρους (ένα για την οικογένεια και ένα για τα προϊόντα). Οι βασικές αρχές αυτής της πρότασης ήταν η τυποποίηση των διαστάσεων του βασικού πυρήνα, ο προσανατολισμός, η τοπογραφία και η αρχιτεκτονική διαφοροποίηση ανάλογα με την ενδεχόμενη επέκταση και την προοπτική ανάπτυξης. Συνολικά μελετήθηκαν είκοσι τέσσερις τύποι αγροτικού πυρήνα (τέσσερις τύποι ανά προσανατολισμό και οι αντίστοιχοι για τις τέσσερις βασικές κλίσεις, καθώς και τέσσερις τύποι για πεδινά εδάφη). Η μελέτη κάθε τύπου περιλάμβανε τέσσερις σειρές σχεδίων (υφιστάμενων τύπων, ολοκληρωμένης κατοικίας, εφαρμογής και τοποθέτησης του πυρήνα).

Την ίδια εποχή, διάφοροι αρχιτέκτονες μελέτησαν την αγροτική κατοικία και πρότειναν λύσεις, οι οποίες όμως τις περισσότερες φορές δεν εφαρμόστηκαν.

Από το 1953, το κράτος εφάρμοσε την πολιτική της αυτοστέγασης, προσφέροντας μικρή οικονομική και τεχνική βοήθεια στους αγρότες, με αποτέλεσμα η κατοικία να ακολουθήσει τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά δόμησης του αναπτυσσόμενου αστικού χώρου, δηλαδή τη μορφολογία διαμερίσματος σε πολυκατοικία με περιμετρικό μπαλκόνι, παρ' όλο που πρόκειται για μονώροφη ή διώροφη μονοκατοικία.

¹⁸ Δοξιάδης, Κ., *Τύποι αγροτικών πυρήνων*, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1949.

Την ίδια περίοδο η Υπηρεσία του Οικισμού του Υπουργείου Δημοσίων έργων μελέτησε αγροτικές κατοικίες υποδείγματα για το πρόγραμμα αυτοστέγασης, βελτιώνοντας τους προηγούμενους τύπους αγροτικών πυρήνων. Το διάστημα 1957-1978 μελετήθηκαν τύποι αγροτικών κατοικιών για διάφορες περιοχές της Ελλάδας (ορεινό διώροφο για την Ήπειρο, πεδινό μονώροφο για τον Αγ. Ευστράτιο, διώροφο για την Αιτωλοακαρνανία, Θράκη, Μακεδονία, Κυκλάδες, Λευκάδα, Λέσβο, Χίο, Κρήτη, Χαλκιδική κ.α.).

Κατά καιρούς η Αγροτική Τράπεζα διενεργούσε αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς προτύπων αγροτικών κατοικιών, όπως το 1977 με κριτήρια τα σπίτια να εντάσσονται σε υπάρχοντες οικισμούς, στις τοπικές συνθήκες, και να εφαρμόζεται το σύστημα της αυτοστέγασης.

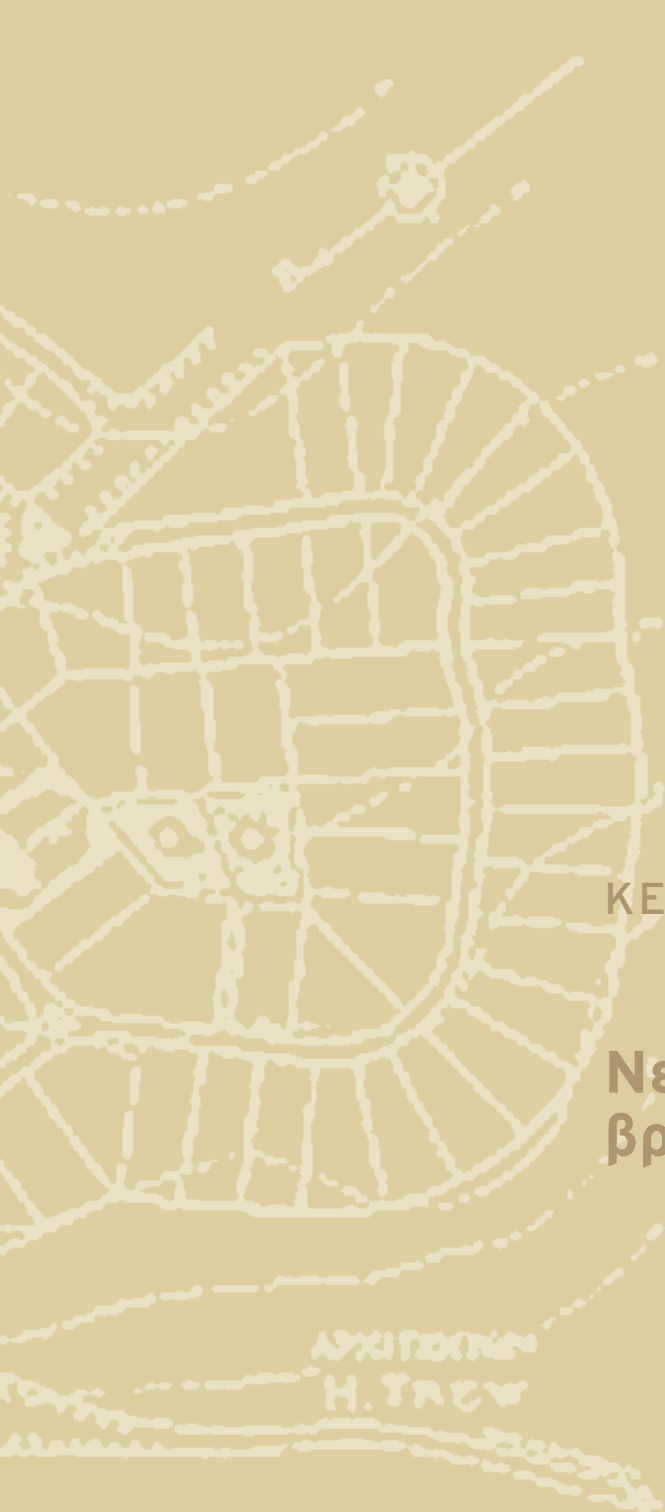
Το Γραφείο Δοξιάδη προκρίθηκε προτείνοντας την παλαιότερη τυπολογία των πυρήνων, περιορίζοντας το μέγεθος στην εξυπηρέτηση των καθημερινών λειτουργιών οικογένειας τριών ατόμων. Επιπλέον η προτεινόμενη τυπολογία είχε τη δυνατότητα προσωπικών επεμβάσεων από τον χρήστη. Η τυπολογία περιλάμβανε την επανάληψη του μεγέθους 3,60x3,60 μ., σχηματίζοντας κατοικίες διαφορετικών κατόψεων. Αναπτυσσόμενη η οικογένεια είχε τη δυνατότητα να επεκτείνει την κατοικία με περισσότερα δωμάτια, οριζοντίως ή καθέτως, μέχρι ενός μεγέθους κατόπιν του οποίου προβλεπόταν χωρισμός σε δύο κατοικίες.

Από τη δεκαετία του '80, το ΥΠΕΧΩΔΕ, εφαρμόζοντας το Π.Δ. 24.4.1985 (ΦΕΚ 181Δ/3.5.85) περί τρόπου καθορισμού των ορίων οικισμών μέχρι 2000 κατοίκων, επιχείρησε να προσδιορίσει όρους δόμησης για κάθε αγροτικό οικισμό, μετά από ανάλυση της υπάρχουσας οικιστικής και αρχιτεκτονικής δομής του. Επιπρόσθετα κατέγραψε

Εικ. 14. Αρχιτεκτονικό υβρίδιο στη Μάνη
(αρχείο της συγγραφέως, 2010).

τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και ανέδειξε κυρίαρχο αρχιτεκτονικό τύπο ανά οικισμό, με στόχο να προσδιοριστεί με ακρίβεια το θεσμικό πλαίσιο δόμησής του. Ιδιαίτερη φροντίδα προέβλεψε για τους στάσιμους ή φθίνοντες οικισμούς, με πληθυσμό μικρότερο των 500 κατοίκων σε απομονωμένες περιοχές, για τους οποίους ενθαρρύνθηκε η οικοδομική δραστηριότητα και δόθηκαν κίνητρα ανάπτυξης. Γενικά ο οικιστικός ιστός στις αγροτικές περιοχές ανανεώθηκε διατηρώντας τα παραδοσιακά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά εκεί όπου θεσμοθετήθηκαν, ενώ στις υπόλοιπες περιοχές δημιουργούνται υβρίδια (εικ. 14) ιστορικών αρχιτεκτονικών στοιχείων του ευρύτερου χώρου και των συνδυασμών τους.

ΚΕΙΜΕΝΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

**Νεότερη οπτική και
βρετανική συμβολή**

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΗ
H. TREW

Εικ. 15. Αγγλική αγροτική αρχιτεκτονική (Buonarotti Papworth, J., Rural Residences, Consisting of a Series of Designs for Cottages, Decorated Cottages, Small Villas and other Ornamental Buildings, Ackerman, Λονδίνο 1832, πίν. 2, 14).

2. Νεότερη οπτική και βρετανική συμβολή¹⁹

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα στη Βρετανία, η αναβίωση των ιστορικών αρχιτεκτονικών ρυθμών κατέληξε στον προβληματισμό για την καλύτερη αρχιτεκτονική έκφραση και την προσαρμογή στο τοπίο, χρησιμοποιώντας τοπικά υλικά. Μετά από αιώνες επαναφοράς των παλαιότερων ρυθμών (ρωμαϊκού, κλασικού και γοτθικού) αναδύθηκε μια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική που υποστήριζε το βρετανικό εθνικό «συναίσθημα». Πρόκειται για τις ιδιότητες του δομημένου περιβάλλοντος που προέκυψαν από το συνδυασμό παραδοσιακών αρχιτεκτονικών μορφών με τις παράλληλες τεχνολογίες της βιομηχανικής εποχής.

Η αλλαγή οπτικής που επεκτάθηκε όχι μόνο στις βρετανικές αποικίες (Ινδία, Αυστραλία), αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη, τις Ηνωμένες Πολιτείες και τον Καναδά, εκτός από την επιρροή της σε ολόκληρο τον κόσμο ως βρετανική «παραδοσιακή» τεχνική, έθεσε τον προβληματισμό για την ανάδειξη της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής κάθε τόπου.

Την ίδια εποχή η απρογραμμάτιστη ανάπτυξη των οικισμών ως συνέπεια της βιομηχανικής επανάστασης είχε ως αποτέλεσμα μια κοινωνική και πολιτιστική κρίση. Η ζύμωση που επήλθε από αυτήν ανέδειξε αντικρουόμενες απόψεις, οι οποίες έδωσαν θέση στη σχετική νομοθεσία και τη σύγχρονη πολεοδομία. Καθώς ο διάδοχος 20ός αιώνας προχωρούσε και η αύξηση του πληθυσμού συνέχιζε ραγδαία, δοκιμάζονταν διάφοροι σχεδιασμοί για να συνειδητοποιηθεί αργότερα ότι κα-

¹⁹ Theodoraki-Patsi, J., «English traditions and the garden-city pattern in Northern Greece», *Design Principles & Practices: An International Journal* 5 (2011), Common Ground, www.Design-Journal.com.

μιά λύση δεν ήταν συγκρίσιμη με την πολυτέλεια της αγγλικής τελικής πρότασης της εποχής, δηλαδή της κηπούπολης (garden city).

Η μαζική αύξηση του πληθυσμού στη Βρετανία στα μέσα του 19ου αιώνα επέφερε κοινωνική και γεωγραφική πόλωση μεταξύ των τάξεων. Το θέμα δημιούργησε αντιπαραθέσεις μεταξύ των διανοουμένων (John Pugin, John Ruskin και William Morris) αναφορικά με την εγκατάλειψη των ρωμαϊκών και κλασικών αναπαραστάσεων και την ανάδυση μιας τοπικής αγγλικής αρχιτεκτονικής. Η εποχή συνέπεσε με την οικονομική άνεση της Βικτωριανής εποχής και αποτυπώθηκε στο αγγλικό δομημένο περιβάλλον, όπου δοκιμάστηκαν όλοι οι ρυθμοί σε αναζήτηση της κατάλληλης «αγγλικής» αρχιτεκτονικής έκφρασης (εικ. 15). Στο τέλος του 19ου αιώνα γεννήθηκε ένα νέο στυλ, το αργότερα γνωστό ως «old english»²⁰ που, εκτός από τα αυτόχθονα αρχιτεκτονικά στοιχεία, ήταν δομημένο από παραδοσιακά υλικά (τούβλο, κεραμίδια και ξύλο). Έτυχε παγκόσμιου θαυμασμού σε τέτοιο βαθμό, ώστε η γερμανική κυβέρνηση να στείλει τον Hermann Muthesius²¹ να το αποτυπώσει και να το μελετήσει, ώστε να επηρεάσει στη συνέχεια τη γερμανική αρχιτεκτονική και το μοντέρνο κίνημα γενικότερα. Η έμφαση από το αρχιτεκτονικό έργο μετακινήθηκε προς την επίδρασή του στον θεατή και οι αρχές της σύνθεσης συμπληρώθηκαν με τις έννοιες του χαρακτήρα και της έκφρασης. Συγχρόνως στην Αγγλία το κίνημα «picturesque» απομακρύνθηκε από τη συμμετρική κλασική διάταξη παράλληλα με την προβολή του τοπικού χαρακτήρα της οξυκόρυφης στέγης (εικ. 16), η οποία επηρέασε την επόμενη γενιά Βρετανών αρχιτεκτόνων.

Εικ. 16. Σειρά κατοικιών-εργαστηρίων στο Arlington. Πρόκειται για μοναστικά εργαστήρια μαλλιού του 1380, τα οποία ανασκεύασε ο William Morris και αποτέλεσαν το πρότυπο για τη νεότερη αγγλική τοπική αρχιτεκτονική (αρχείο της συγγραφέως, 2009).

²⁰ Sutton, I., *Western Architecture*, Thames & Hudson, Λονδίνο 2004.

²¹ Muthesius, H., *The English House*, Wiley-Blackwell, Hoboken 2007.

Οι Βρετανοί αρχιτέκτονες βρέθηκαν σε σημαντική πρωτοκαθεδρία και δημιούργησαν πρότυπα κατοικίας καθώς και το νεότερο κλάδο του σχεδιασμού των οικισμών. Η ανάγκη σχεδιασμού των νέων οικισμών, των υποδομών και η ένταξή τους στο τοπίο γέννησε το «κίνημα των κηπουπόλεων», το οποίο συνεχίζει να αποτελεί το κύριο πρότυπο σχεδιασμού των οικισμών παγκοσμίως.

2.1. Πληθυσμιακή έκρηξη

Η πληθυσμιακή έκρηξη στα μέσα του 19ου αιώνα στη Βρετανία οδήγησε σε γρήγορη ανάπτυξη των πόλεων και της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Αναδύθηκε μια αντιπαράθεση για το πώς θα έπρεπε να σχεδιάζονται οι οικισμοί, γεγονός που οδήγησε στη σύγχρονη πολεοδομία. Οι πόλεις μόνο στις περιοχές της Αγγλίας και της Ουαλίας αυξήθηκαν από 5 σε 23, και οι έννοιες όπως η αρχιτεκτονική ταυτότητα, η αυθεντικότητα και η προαστιακή διάχυση προβλημάτιζαν τους ιθύνοντες καθημερινά. Το θέμα τροφοδοτούνταν από τον υπεράριθμο πληθυσμό που συγκεντρωνόταν χωρίς σχεδιασμό και υποδομές στα βιομηχανικά κέντρα. Τα στατιστικά στοιχεία της εποχής παρουσιάζουν το μισό πληθυσμό των Βρετανών να ζει στο Λονδίνο κάτω από άθλιες συνθήκες²² (εικ. 17). Ακολούθησε έκρηξη οικοδομικής δραστηριότητας, η οποία αποτελεί και σήμερα το φόντο του Λονδίνου²³, ενώ οι Βρετανοί διανοούμενοι κατάφεραν να προκαλέσουν μια ενεργή και ισχυρή κοινωνική αφύπνιση.

²² Preston, W. C., Mearns, A., *The Bitter Cry of Outcast London: An Inquiry into the Condition of the Abject Poor*, James Clarke & Co., Λονδίνο 1883.

²³ Furneaux J. R., *Victorian Architecture*, Pelican Books, Harmondsworth 1966.

Εικ. 17. Κακόφημες συνοικίες στο Λονδίνο κατά το 19ο αιώνα. (http://www.cartoonstock.com/vintage/directory/victorian_slums.org).

Η αντιπαράθεση για την έκφραση της εθνικής αρχιτεκτονικής ταυτότητας προώθησε μια εναλλακτική πρόταση στη φιλοσοφία του νεοκλασικισμού, την ίδια στιγμή που η βιομηχανική επανάσταση δημιουργούσε νέα υλικά (σίδηρο και γυαλί). Αρχιτεκτονικές προτάσεις όπως το κίνημα picturesque εδραιώθηκε με τη θέση ότι η αρχιτεκτονική έπρεπε να αναδεικνύει την τοπική λειτουργία, μορφή, θρησκεία και κοινωνική σημασία. Ο Pugin με τα βιβλία του, εμπλουτισμένα με τις κριτικές του Ruskin και του Morris, έδωσε τη θεωρητική βάση για τα δημόσια αγγλικά κτίρια αυτής της περιόδου, τα οποία απομακρύνθηκαν από τις αναβιώσεις του νεοκλασικισμού. Τα νέα υλικά παράλληλα άρχισαν να χρησιμοποιούνται ευρέως σε κατοικίες μαζικής παραγωγής και στα έργα υποδομής. Όλα τα κτίρια είχαν παρόμοια στοιχεία (οξυκόρυφες στέγες, εξώστες και στεγασμένα πρόθυρα) υποβοηθούμενα από σιδερένια στηρίγματα, τα οποία έδιναν μια ξεχωριστή μορφή που διακρίνει και αντιπροσωπεύει τη βρετανική αρχιτεκτονική αυτής της περιόδου, σε ολόκληρο τον κόσμο (εικ. 18).

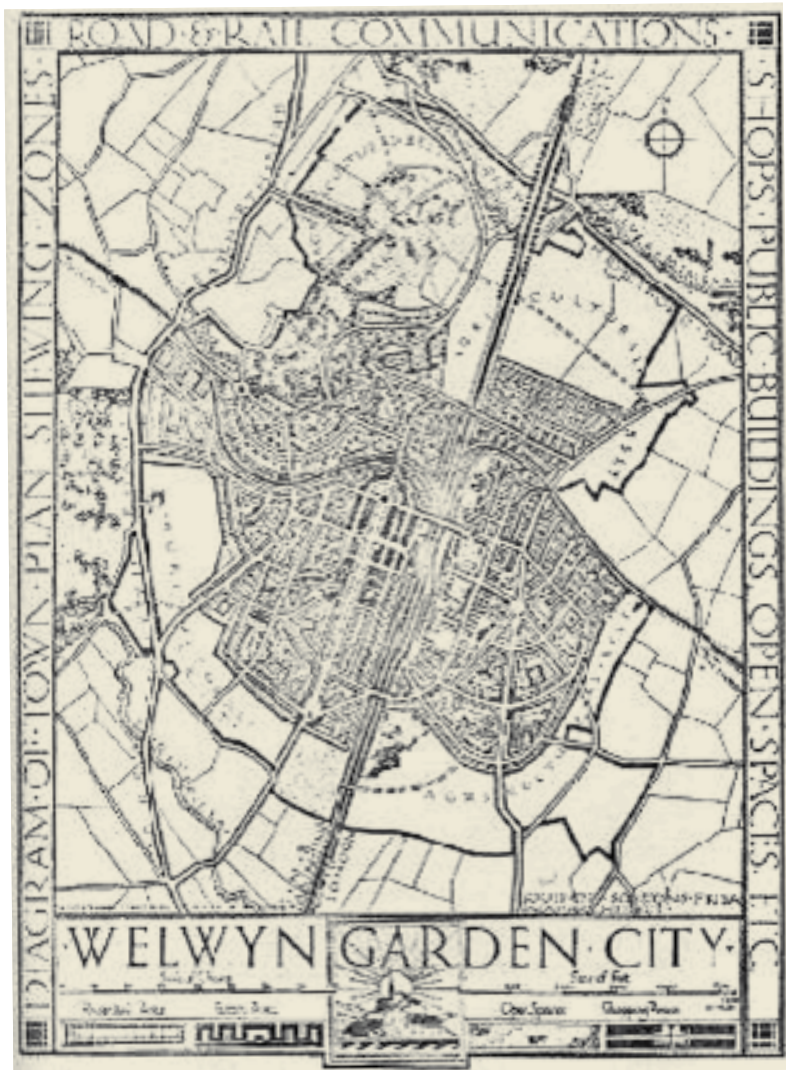
Εικ. 18. John Papworth, «Views Of London», 1816 (<http://www.motco.com/series117/default2.asp>).

Ήταν η εποχή για την πρώτη Παγκόσμια Έκθεση (1851) η οποία στεγάστηκε στο Crystal Palace και όπου 13.000 εκθέτες εξέθεσαν όλα όσα η Βρετανία παρήγε εκείνη την εποχή, και κυρίως οικοδομικά στοιχεία. Η πρώτη διεθνής γιορτή που χρησιμοποιήθηκε ως μέσον για να αναδειχθεί η αγγλική βιομηχανική κυριαρχία. Μια ισχυρή παγκόσμια καταναλωτική δύναμη, ένα κέντρο πολιτισμού και ψυχαγωγίας και ακόμη μια κοινωνία ανέχειας και κοινωνικής προόδου.

Το αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον μετατοπίστηκε από τα δημόσια κτίρια προς την κατοικία και άρχισαν να δημιουργούνται τα προάστια με μαζική οικοδόμηση κατοικιών, όπου η εργατική τάξη αναζητούσε καλύτερες συνθήκες στέγασης. Αρχιτέκτονες όπως ο Richard Norman Shaw ανέπτυξαν την αγγλική τοπική κατοικία, με στοιχεία από την αγροτική κατοικία. Την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, τα προάστια του Λονδίνου επεκτάθηκαν κατά 50% και συμπεριέλαβαν μικρά χωριά, μια διάχυση χωρίς προηγούμενο στην ιστορία.

Εικ. 19. Η αγγλική κηπούπολη του Welwyn
(<http://answers.com/topic/garden-city-movement>).

2.2. Επιρροή των κηπουπόλεων στην Ελλάδα

Επόμενη αντίδραση στην ανεξέλεγκτη επέκταση των προαστίων ήταν η φυγή²⁴ και το «κίνημα των κηπουπόλεων» (εικ. 19), που πρότεινε και κατάφερε να εφαρμόσει τη δορυφορική κατανομή των οικισμών στον αγροτικό χώρο, σε απόσταση από τις κεντρικές πόλεις, παράλληλα με την ανάπτυξη της γρήγορης επικοινωνίας με τραίνα. Εφάρμοσε αρχές υγιεινής διαβίωσης στην ύπαιθρο, τις οποίες μέχρι σήμερα επικαιροποιεί η αναζήτηση και οι προτάσεις για βιώσιμο σχεδιασμό.

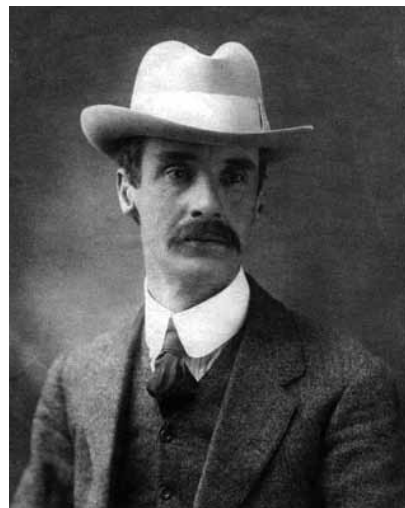
Ήταν αποτέλεσμα της ζύμωσης, που προξενήθηκε όταν η πληθυσμιακή έκρηξη επέφερε κοινωνική και πολιτιστική κρίση. Η αντιμετώπιση της κρίσης είχε ως αποτέλεσμα τις οικιστικές νομοθεσίες και το σύγχρονο σχεδιασμό. Καθώς ο 20ός αιώνας διαδέχτηκε και η αύξηση του πληθυσμού πολλαπλασιάστηκε, εφαρμόστηκαν πολλές λύσεις από πολυώροφες συγκεντρώσεις μέχρι οικισμούς πεζής κυκλοφορίας. Λύσεις που δοκιμάστηκαν και δοκιμάζονται για να επαληθευτεί ότι καμιά λύση δεν συγκρίνεται με τις αγγλικές κηπουπόλεις. Οι αγγλικές κηπουπόλεις αποτελούν μια ήπια μορφή μοντερνισμού, διατηρούν και σέβονται την τοπική παράδοση στον αντίποδα μερικών «βίαιων» εκφάνσεων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Η Βρετανία κατά τη Βικτωριανή εποχή προβληματίστηκε και ανέπτυξε έναν ήπιο μοντερνισμό προστατεύοντας την πολιτιστική της κληρονομιά.

Το σχέδιο των αγγλικών κηπουπόλεων και η προσαρμογή του στο τοπίο επηρέασε επίσης τη σχεδίαση των ελληνικών οικισμών μετά

²⁴ Tuan, Y.-F., *Escapism*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1998.

τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν αυξήθηκε εκρηκτικά ο ελληνικός πληθυσμός με την άφιξη των προσφύγων από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία, μετά τις συνθήκες του Νεϊγύ και της Λωζάννης. Η αύξηση ήταν ραγδαία και η πληθυσμιακή πυκνότητα στη χώρα αυξήθηκε κατά το 1/3. Το οικιστικό πρόγραμμα που εφαρμόστηκε – τηρουμένων των αναλογιών – είναι από τα μεγαλύτερα παγκοσμίως, και χρησιμοποιήθηκαν Ευρωπαίοι και Έλληνες αρχιτέκτονες και μηχανικοί κάτω από τη διεύθυνση της αγγλικής φίρμας Thomas Mawson & Son²⁵ (εικ. 20). Το πρόγραμμα τελούσε υπό την αιγίδα της διεθνούς Ε.Α.Π. (Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων) και του υπουργού Συγκοινωνιών Αλέξανδρου Παπαναστασίου, και περιλάμβανε αρχικά το σχεδιασμό και τη δόμηση 170 οικισμών σε σύνολο 1407 οικισμών που τελικά δημιουργήθηκαν²⁶. Η ανατροπή του πολιτικού σκηνικού το 1920 δεν επέτρεψε στο πρόγραμμα να ολοκληρωθεί, μελλοντικά τα σχέδια των περισσότερων οικισμών είχαν ετοιμαστεί. Όταν το 1923 οι πρόσφυγες έφτασαν στην Ελλάδα, τους κατένειμαν στις προγραμματισμένες θέσεις των οικισμών, αλλά χωρίς την εφαρμογή των αρχικών σχεδίων. Ο Thomas Mawson παρέμεινε στην Ελλάδα για μια δεκαετία και έλαβε μέρος στο σχεδιασμό της Θεσσαλονίκης το 1928, σε συνεργασία με τον καθηγητή του Ε.Μ.Π. Ernest Hebrard, συμβάλλοντας σε «λεπτομερή οικονομική και κοινωνική έρευνα»²⁷.

Η βόρεια Ελλάδα, εκτός από τη Θεσσαλονίκη, επικεντρωνόταν στην αγροτική παραγωγή βασισμένη σε ανατολικά (οθωμανικά) πρότυπα,

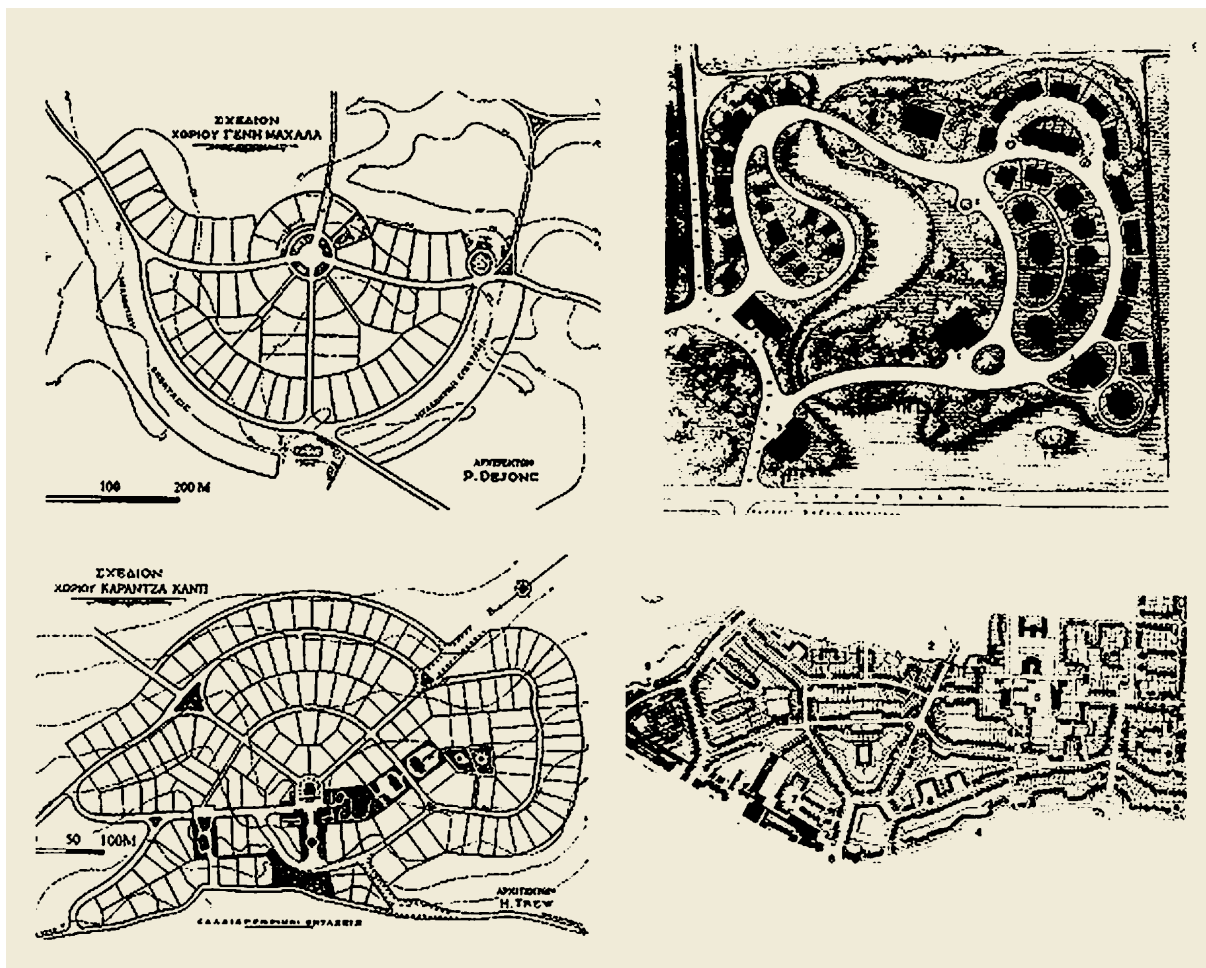

Εικ. 20. Thomas Mawson (<http://environmentalhistory-au-nz.org/2010/08/review-article-thomas-mawson-life-gardens-and-landscapes/>).

²⁵ Kissack, E., *The life of Thomas Mawson 1861-1993*, Sramongate Press, Λονδίνο 2006.

²⁶ Theodoraki, A.M., Theodoraki-Patsi, J., Theodoraki, P.-C., «Authenticity versus hybridity in rural Greece», *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, WIT Press, 2007, τ. 102, σ. 263.

²⁷ Freestone, R. (επιμ.), *Urban Planning in a Changing World: the Twenty Century Experience*, Routledge, Οξφόρδη 2000, σ. 112.

Εικ. 21. Σύγκριση των ελληνικών κηπουπόλεων Γενή Μαχαλά και Καραντζά Καντή με τα σχέδια των ευρωπαϊκών Agneta Park και Hamstead Garden (Υπουργείο Συγκοινωνιών, Απόσπασμα μελετών σχεδίων οικισμών κ.λ.π., Δ/ση Δημοσίων Έργων, Αθήνα 1934 και Choay, F., *The Modern City Planning in the 19th century*, Braziller, Νέα Υόρκη 1969, σ. 70, 76).

τα οποία αναθεωρήθηκαν δραστικά με μια διαδικασία μετακίνησης εθνικών μειονοτήτων μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας και Βουλγαρίας. Αποτέλεσμα των ανταλλαγών πληθυσμών ήταν ο πληθυσμός μόνο στο Νομό Σερρών, για παράδειγμα, να αυξηθεί κατά 64,54%, και να σχεδιαστούν νέοι οικισμοί για τη στέγασή του.

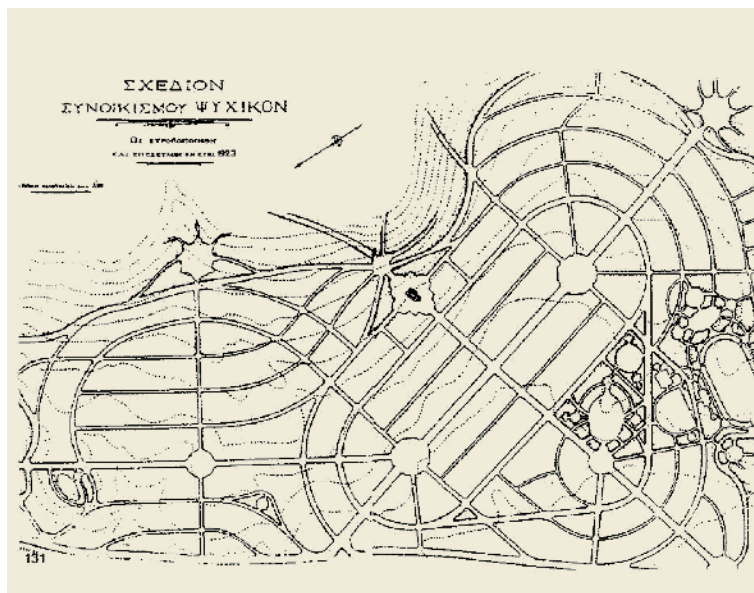
Το 1917, η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης με πέντε νομοθετήματα (2466-2470) επέβαλε την αναδιανομή της γης, ώστε οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών να αποκτήσουν ιδιωτική καλλιεργήσιμη γη 2-3 εκταρίων, παράλληλα με εγγειοβελτιωτικά έργα, τα οποία αύξησαν τη καλλιεργήσιμη γη. Δημιουργήθηκαν 130.623 νέα νοικοκυριά και 1407 οικισμοί. Κάθε οικισμός προγραμματίστηκε για 200-650 κατοίκους και με μέσο αριθμό τέσσερα άτομα ανά νοικοκυριό. Οι κατοικίες οργανώθηκαν γύρω από ένα κεντρικό ανοικτό χώρο, όπου τοποθετήθηκαν το δημαρχείο, η εκκλησία και το σχολείο. Παρ' όλο που ο αρχικός σχεδιασμός ακολούθησε την κατανομή των αγγλικών κηπουπόλεων (εικ. 21), πολλές φορές στη συνέχεια η διανομή των οικοπέδων οργανώθηκε σε «ιπποδάμειο» ορθογώνιο σύστημα, το οποίο εφαρμόσαν οι αγρονόμοι-τοπογράφοι του Υπουργείου Γεωργίας²⁸.

Η εφαρμογή του αγγλικού σχεδιασμού των κηπουπόλεων είχε καλύτερη τύχη σε μερικά προάστια της Αθήνας, όταν με το νομοθετικό πλαίσιο των συνεταιρισμών που είχαν δημιουργηθεί από το 1915, έγινε εφικτή η απόκτηση γης στα ευρωπαϊκά πρότυπα²⁹. Τα προάστια του Ψυχικού (εικ. 22), της Εκάλης και της Νέας Φιλαδέλφειας σχεδιάστηκαν με τις αρχές της μικρής πυκνότητας, των ανοικτών υπαίθριων χώρων και της εναρμόνισης στο τοπίο των αγγλικών κηπουπόλεων.

²⁸ Θεοδωράκη-Πάτση, Τ., *Αγροτικοί οικισμοί. Η περίπτωση του Νομού Σερρών*, Διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1997.

²⁹ Κωτσάκη, Α., *Αλέξανδρος Νικολούδης*, Ποταμός, Αθήνα 2007.

Εικ. 22. Το σχέδιο του Ψυχικού, αρχιτέκτων Α. Νικολούδης (Κωτσάκη Α., Αλέξανδρος Νικολούδης, Ποταμός, Αθήνα 2007, σ. 123).

Τα σχέδια που πρότεινε ο Ebenezer Howard και οι σύγχρονοί του εξυπηρετούσαν την ανάγκη φυγής από τη μαζική ογκώδη κλίμακα, που βίωνε η Βρετανία στα μέσα του 19ου αιώνα. Στην Ελλάδα η εφαρμογή αυτής της διεξόδου δημιουργήθηκε πριν προκύψει η αντίστοιχη ανάγκη και δεν ολοκληρώθηκε. Συνέπεσε επίσης με τον προβληματισμό της επιστροφής στις ρίζες και της τοπικής αρχιτεκτονικής, ο οποίος για την Ελλάδα, όπου γεννήθηκαν οι κλασικές αρχιτεκτονικές αξίες, αντιπαρέθεσε τις φυσικές με τις ιπποδάμειες διευθετήσεις. Για την Ελλάδα και οι δύο σχεδιασμοί έχουν εντοπιότητα και είναι «παράδοσιακοί». Οι φυσικές κυκλικές διανομές ως οργανική εξέλιξη και οι ιπποδάμειες ως αποτέλεσμα της γραμμικής αντίληψης από την αρχαιότητα.

ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΡΙΤΟ

Περίκεντρο και
γραμμική χάραξη

Εικ. 23. Διμήνι, προϊστορικός κυκλικός οικισμός, 5η χιλιετία π.Χ. (Λαγόπουλος, Α., Η ιστορία της ελληνικής πόλης, Ερμής, Αθήνα 2004, σ. 72).

3. Περίκεντρα και γραμμική χάραξη³⁰

Το φυσικό ή συστηματικό υπόβαθρο αναδύεται ανάλογα με την οπτική της εκάστοτε ιστορικής εποχής και την εξέλιξη της τεχνολογίας. Βασίζεται στην πρωτογενή ανάγκη του ανθρώπου να εξυπηρετήσει τις καθημερινές του ανάγκες και να επιβιώσει σε κρίσιμες καταστάσεις. Η κατανομή και ο σχεδιασμός του οικιστικού δικτύου και της οικιστικής δομής οργανώνεται, συμπληρώνεται και αναδομείται αέναα, ιχνογραφώντας την ανθρώπινη μετακίνηση στο χώρο. Τα ιχνογραφήματα αποτυπώνονται ανά τους αιώνες, μεταξύ του δίπολου των κυκλικών ή ορθογώνιων οργανώσεων, οι οποίες επαναδιατυπώνονται μετά το τέλος κάθε ιστορικής εποχής.

Στη σύγχρονη εποχή υπάρχει επικάλυψη των κυκλικών με τις ορθογώνιες οργανώσεις, οι οποίες συνεργάζονται συνεισφέροντας οι πρώτες την ασφάλεια της ανθρώπινης επιβίωσης στον αγροτικό χώρο και οι δεύτερες την ταχεία κυκλοφορία και επικοινωνία με τα αστικά κέντρα.

Η οικιστική οργάνωση στην Ελλάδα οργανώθηκε από την αρχαιότητα σ' ένα κυκλικό εξαγωνικό σχήμα, διανέμοντας τους οικισμούς σε μια απόσταση 4-6 χιλιομέτρων γύρω από ένα κεντρικό οικισμό. Αυτή η διευθέτηση εξυπηρετεί τις αγροτικές ασχολίες και τη δυνατότητα πεζής πρόσβασης μεταξύ των οικισμών σε ημερήσια βάση.

Η δυνατότητα πεζής επικοινωνίας και η αγροτική απασχόληση είναι τα βασικά στοιχεία επιβίωσης του κοινωνικού κυττάρου σε περιπτώσεις

³⁰ Theodoraki-Patsi, J., «Rural shelter in case of disaster», *Vulnerability, Risk, Change on Human Habitats*, IAPS conference, Λειψία 2010.

καταστροφής των υπολοίπων δομών και διασώζονται ως υπόβαθρο αναγέννησης σε κάθε εποχή. Αυτή η στοιχειώδης οργάνωση περιγράφηκε θεωρητικά και σχηματοποιήθηκε από τον Von Thunen³¹ το 19ο αιώνα. Οι υπόλοιπες επόμενες και περισσότερο σύνθετες οργανώσεις που αντανακλούν την εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού θεωρητικοποιήθηκαν μεταγενέστερα, αλλά δεν αποδεικνύεται σε πιο βαθμό επιβιώνουν σε καταστάσεις κρίσης.

Γενικά οι κυκλικές ή ορθογώνιες οργανώσεις επαναπροσδιορίζονται από την αρχαιότητα ανάλογα με την αντίληψη και το συμβολισμό κάθε λαού. Επαναπροσδιορίστηκαν και δοκιμάστηκαν κατά τους τελευταίους δύο αιώνες για να προκύψει η συμβίωση των δύο συστημάτων, το πρώτο για την οργάνωση της τοπικής λειτουργίας των οικισμών και το δεύτερο για τη λειτουργία και την επικοινωνία με τους εξωτερικούς παράγοντες.

3.1. Θεωρητική προσέγγιση

Η οικιστική οργάνωση προσεγγίζεται θεωρητικά από την υπόθεση της κυκλικής βέλτιστης οργάνωσης, η οποία σε περίπτωση καταστροφής των εξελιγμένων τεχνολογιών θα επέτρεπε στο ανθρώπινο σύστημα να επιβιώσει και να αναδομηθεί.

Η οργάνωση του αγροτικού χώρου σε αυτοδύναμες ομαδοποιημένες οικιστικές μονάδες και σε πεζή απόσταση επικοινωνίας μεταξύ τους λειτουργεί ως υπόβαθρο ανασύστασης και αυτοσυντήρησης του οικιστικού συστήματος.

³¹ Clark, C., «Von Thunen's isolated state», *Oxford Economic Paper* 19/3 (1967): 370-377, Elsevier, Οξφόρδη.

Το στοχασμό περί αυτοοργάνωσης συνέλαβαν οι προσωκρατικοί φυσικοί φιλόσοφοι το 600 π.Χ. Η ρήση στα κείμενα του Θαλή και του Αναξίμανδρου ότι «το όλο είναι περισσότερο από το σύνολο των μερών» πρωτοδιατυπώνει τις θεωρίες της εξέλιξης και της ανάδυσης. Η εμβάθυνση όμως σε αυτές τις ιδέες και η σύγχρονη έννοια της αυτοοργάνωσης³² μελετήθηκε από τα μέσα του 19ου αιώνα για να καταλήξει σήμερα σε τέσσερις διαπιστώσεις:

- Τα νέα χαρακτηριστικά εμφανίζονται σε ολότητες που δεν μπορούν να μειωθούν σε μορφές κατώτερες των μερών, ξεχωριστά ή σε συνδυασμούς.
- Οι ιδιότητες μιας θεωρίας υψηλότερου επιπέδου δεν μπορούν να μειωθούν στις ιδιότητες των μερών μιας θεωρίας χαμηλότερου επιπέδου.
- Υπάρχει σχέση επανατροφοδότησης μεταξύ των επιπέδων των δυναμικών συστημάτων.
- Υπάρχει απόκλιση της συμπεριφοράς ενός συστήματος από το μοντέλο του παρατηρητή, γιατί υπάρχουν διασυνδέσεις και αναδύονται απρόβλεπτες ιδιότητες, τάσεις και ικανότητες³³.

Συμπερασματικά η σύγχρονη φιλοσοφική θέση για την έννοια της ανάδυσης ενός συστήματος σε κατάσταση κρίσης είναι ότι υφίσταται μια διττή πιθανότητα: μια μετάβαση σε χαμηλότερο ή υψηλότερο επίπεδο οργάνωσης. Τελική σύνοψη είναι ότι ένα σύστημα μπορεί να δώσει πληροφορίες για το αρχικό στάδιο και το τελικό στάδιο της εξέλιξής του³⁴.

³² DeLanda, M., *Intensive Science and Virtual Philosophy*, Continuum, Λονδίνο 2005.

³³ DeLanda, M., *New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*, Continuum, Λονδίνο 2006.

³⁴ Ball, P., *Critical Mass*, Arrow Books, Νέα Υόρκη 2004, σ. 122-123.

Το αρχικό στάδιο της κατανομής των οικισμών εξαρτάται από τη βασική ανάγκη διατροφής και επικοινωνίας του ανθρώπου, και αυτή η κατάσταση αναδύεται και διασώζεται ανά τους αιώνες, σε στιγμές κρίσης όταν, για να επιβιώσει, ο άνθρωπος εξαρτάται από τις ατομικές του ικανότητες, χωρίς τη βοήθεια εξελιγμένων τεχνολογικών μέσων που ενδεχόμενα καταστρέφονται. Όταν ο άνθρωπος επαναλειτούργει με ατομική συγκεντρωτική οπτική μέχρι να αρχίσει να επανοργανώνεται αποκεντρωτικά³⁵.

Την εξελικτική διαδικασία των διασυνδέσεων μεταξύ οικισμών επεξεργάστηκαν πολλοί επιστήμονες και τη θεωρητικοποίησαν ανάλογα με την οπτική του κλάδου τους.

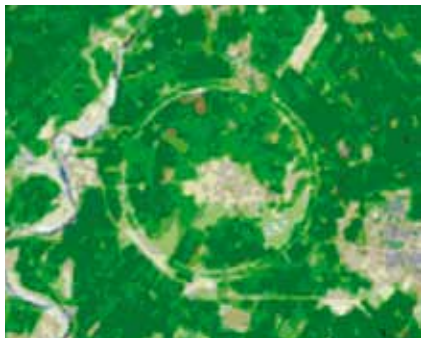
Από την οπτική του περιφερειακού σχεδιασμού πρώτος ο Von Thunen το 1826 συνέλαβε το κυκλικό μοντέλο της πρωτογενούς παραγωγής. Αργότερα, το 1930, ο Christaller και ο Loch ανέπτυξαν θεωρίες για τις αγροτικές-αστικές σχέσεις³⁶. Τους διαδέχτηκαν άλλοι θεωρητικοί, οι οποίοι προέβλεπαν αυτόματα ισορροπία της χωρικής κατανομής των οικισμών, όπως οι θεωρίες των Solow and Swan το 1956³⁷ για την εξωγενή ανάπτυξη ή τη θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης του 1980. Σήμερα αμφισβητείται κάθε πρόβλεψη με τη διαπίστωση του περιορισμού της ανθρώπινης νόησης να κατανοήσει σύνθετες μη περίκεντρες διασυνδέσεις, αφού η ίδια η ανθρώπινη νόηση δομήθηκε κεντρομόλα³⁸.

³⁵ Bergson, H., *Creative Evolution*, Dover Publications, Νέα Υόρκη 1998, σ. 92.

³⁶ Smith, C., *Regional analysis*, Academic Press, Νέα Υόρκη 1976.

³⁷ Shaver, R., Della, S., Marcella, W., *Community Economics*, Blackwell, Οξφόρδη 2004.

³⁸ Resnick, M., *Turtles, Termites and Traffic Jams*, MIT Press, Κέμπριτζ 1997, σ. 120-137.

Εικ. 24. Γκορ (Firuzabad), κυκλικός οικισμός στην Περσία, 2ος αι. μ. Χ. (www.archatlas.dept.shef.ac.uk/SitesFromSattellites).

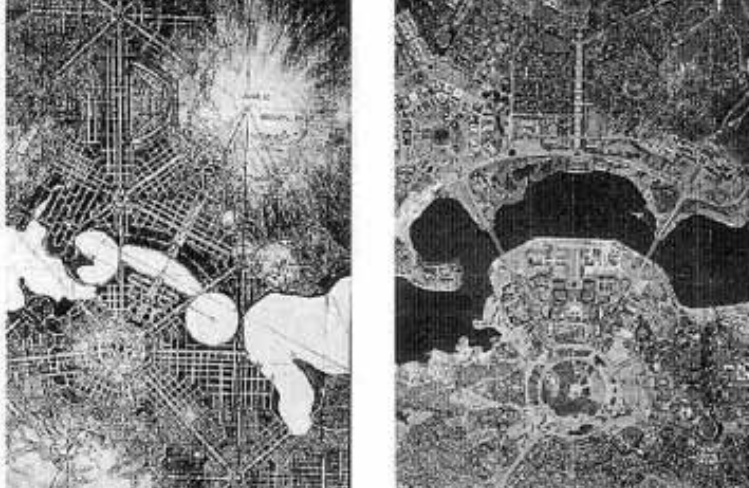
Εικ. 25. Μίλητος, 5ος αι. π.Χ. (www.mlahanas.de/.../CityPlan.htm).

3.2. Νοηματικές αποτυπώσεις

Η διαδρομή της ανθρώπινης αντίληψης αποτυπώνεται στα σχέδια και στην οικιστική δομή. Παρουσιάζονται πολλοί σχεδιασμοί στους οποίους κυριαρχούν δύο σχήματα, το κυκλικό και το ορθογώνιο.

Κυκλικά σχέδια περιγράφονταν από τον Κριτία του Πλάτωνα για την ιδανική πόλη, ενώ στον ελλαδικό χώρο υπάρχουν ερείπια κυκλικών οικισμών από την 5η χιλιετία π.Χ., όπως ο προϊστορικός οικισμός στο Διμήνι Μαγνησίας (εικ. 23). Στην Περσία εφαρμόζονταν συστηματικά σχέδια κυκλικών οικισμών κατά την εποχή της Δυναστείας των Σασσανιδών και σώζονται τα ερείπια της πόλης Γκορ (Firuzabad) που χρονολογούνται από το 200 μ.Χ. (εικ. 24). Πρόκειται για σχέδιο τέλειου κύκλου διαμέτρου 1.950 μ. που χωρίζεται σε είκοσι ακτινωτά τμήματα και κυκλικούς δρόμους.

Στην αρχαία Ελλάδα και στη Ρώμη εφαρμόζονταν ορθογώνια σχέδια (ιπποδάμεια) και συνδυάζονταν με αμφιθεατρική κυκλική διάταξη σε λόφους (εικ. 25). Κυκλικές διατάξεις επικράτησαν και στους οχυρούς

Εικ. 26. Το σχέδιο της Καμπέρας, αρχιτέκτονας W.B. Griffin, 1912 (Ben-Joseph, E., Gordon, D., «Hexagonal planning. Theory and practice», *Journal of Urban Design* 5/3(2000): 237-265, Taylor & Francis, Οξφόρδη 2000).

οικισμούς της αναγεννησιακής Ευρώπης³⁹, όταν προτάθηκαν ιδανικά ακτινωτά σχήματα δρόμων τα οποία κατέληγαν σε περίκεντρες οχυρώσεις⁴⁰.

Οι κυκλικές διατάξεις οικισμών επαναπροτάθηκαν ως εναλλακτική λύση στις ορθογώνιες διατάξεις από τα μέσα του 19ου αιώνα, συνδυάζοντας τη θεωρία και το σχέδιο των αγγλικών κηπουπόλεων σε εξαγωνικούς καννάβους (εικ. 26) που διευκόλυνε τη διαγώνιο κυκλοφορία⁴¹.

3.3. Ελληνική οικιστική οργάνωση

Η αφηρημένη απλοποίηση των Loch και Christaller για μια ισοβαρή κατανομή των οικισμών σε τριγωνικό-εξαγωνικό κάρναβο επαληθεύτηκε από τον Κ. Δοξιάδη⁴² ότι ίσχυε στην αρχαία Ελλάδα. Συνοψίζεται στις παρακάτω διαπιστώσεις:

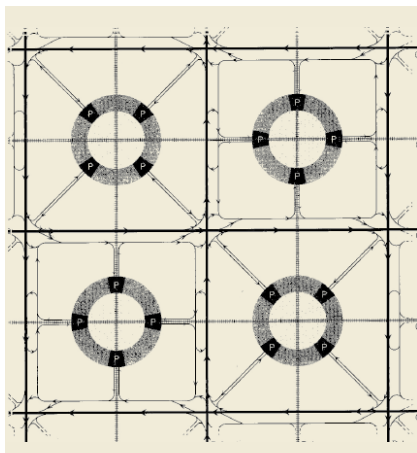
Η μέση έκταση καλλιεργήσιμης γης, η οποία περιβάλλει έναν οικισμό, είναι 25 τ.χλμ..

³⁹ Rasmussen, S.E., *Towns and Buildings*, MIT Press, Κέμπριτζ 1949.

⁴⁰ Kostof, S., *The City Shaped*, Thames & Hudson, Λονδίνο 1999, σ. 190.

⁴¹ Ben-Joseph, E., Gordon, D., «Hexagonal planning. Theory and practice», *Journal of Urban Design* 5/3 (2000): 237-265, Taylor & Francis, Οξφόρδη.

⁴² Doxiadis, C.A., «Ancient Greek Settlements», *Ecistics* 33(1972): 76-89, Αθήνα.

Εικ. 27. Κάνναβος για την οργάνωση του αστικού ιστού (Crawford, J.H., *Car free Cities, International Books, Ουτρέχτη 2000*, σ. 294).

Οι οικισμοί κατανέμονται ιεραρχικά έτσι ώστε να δημιουργούνται υποσύνολα έξι οικισμών, στα οποία να αντιστοιχεί ένας μεγαλύτερος κεντρικός οικισμός.

Ο υπολογισμός της έκτασης του ζωτικού χώρου κάθε οικισμού σε συνδυασμό με τον αριθμό των οικισμών και την ιεραρχία επαληθεύει τη θεωρία της κεντρικής θέσης, με απόσταση μεταξύ των οικισμών τα 4-6 χλμ.

Η θέση και ο αριθμός των οικισμών παρέμεινε ο ίδιος μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν το σύστημα συμπληρώθηκε και διαμορφώθηκε με την αύξηση του πληθυσμού μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και συνεχίστηκε βελτιούμενο με τη συμπλήρωση των έργων υποδομής και ταχείας κυκλοφορίας.

Συνθέτοντας την υφιστάμενη μέχρι τη νεότερη εποχή κυκλική κατανομή των οικισμών με την ορθογώνια και τη γραμμική των μέσων ταχείας μεταφοράς, προκύπτει ένα πρότυπο σχέδιο για τη διάταξη των οικισμών στο χώρο (εικ. 27) με σκοπό κυρίως τη δυνατότητα λειτουργίας του δικτύου των οικισμών με πεζή κυκλοφορία, που εξασφαλίζει την επαναλειτουργία του συστήματος σε περίπτωση καταστροφής των υπερδομών.

Παρόμοια διάταξη⁴³ εξυπηρετεί τον αγροτικό χώρο, όπου στις θέσεις αστικής ανάπτυξης αναπτύσσονται γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Η σύγχρονη διάταξη επανατοποθετεί τους απαραίτητους παράγοντες της πεζής κυκλοφορίας και της αγροτικής παραγωγής ως καθοριστικούς οδηγούς του σχεδιασμού και ως υποδομή των επάλληλων και πολύπλοκων λειτουργιών του οικιστικού συστήματος.

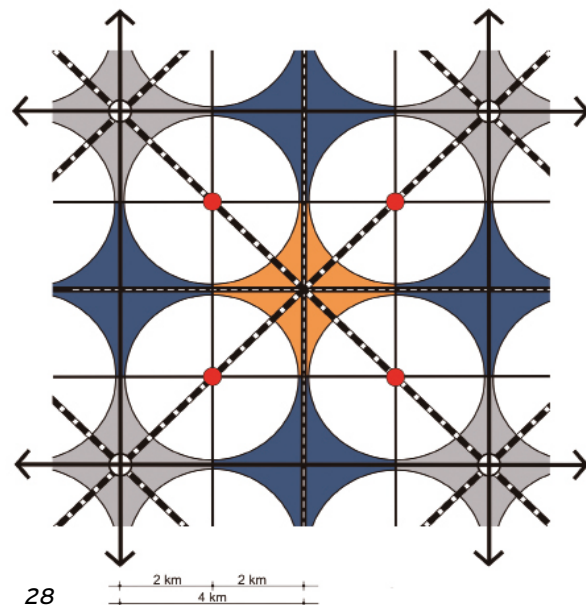
⁴³ Θεοδωράκη-Πάτση, Τ., «Οικιστική λωρίδα», *Αρχιτέκτονες* 48(2004): 73, Αθήνα.

Η σύνθεση των διατάξεων (κυκλικής και ορθογώνιας) για τον ελληνικό αγροτικό χώρο υπολογίζεται με σύγχρονα στατιστικά στοιχεία για τον ενεργό πληθυσμό στις αγροτικές περιοχές, το μέσο νοικοκυριό, τη μέση καλλιεργούμενη γη ανά αγροτικό προϊόν. Το αποτέλεσμα είναι ένα απλοποιημένο πρότυπο (εικ. 28). Ο κυκλικός κήναβος υπολογίζεται με διάμετρο 4 χλμ. γύρω από τον οικισμό. Τέσσερις οικισμοί δημιουργούν μια ενότητα συνολικού πληθυσμού 8.000 κατοίκων. Κάθε οικισμός έχει διάμετρο 800 μ. Οι καλλιέργειες τοποθετούνται σε ομόκεντρους κύκλους με τον οικισμό και ο ενδιάμεσος χώρος μεταξύ των οικισμών προσφέρεται για αποθήκευση γεωργικών προϊόντων και για σταθμούς διαμετακομιδής στους άξονες της διερχόμενης ταχείας κυκλοφορίας (ορθογώνιος κήναβος). Στους αντίστοιχους ενδιάμεσους χώρους της τοπικής επικοινωνίας μεταξύ των οικισμών δημιουργούνται τόποι πολιτιστικού ενδιαφέροντος και αναψυχής (εικ. 29).

Ο χώρος δομείται και αναδομείται και τελικά αποκρυσταλλώνεται η βέλτιστη διατύπωση σε κάθε εποχή (εικ. 30), η οποία και κωδικοποιείται. Στη διαδικασία αυτή συνεργάζονται συνειδητές και ασυνείδητες λειτουργίες σε πολλά επίπεδα και κλίμακες. Τη χάραξη και την κατανομή των οικισμών επεξεργάζονται διανοούμενοι και ειδικοί επιστήμονες, χωρίς ο μέσος άνθρωπος να αντιλαμβάνεται την πολυπλοκότητα των διεργασιών.

Ανεξάρτητα από την περίκεντρη ή την ορθογώνια αρχική χάραξη των οικισμών και τη σύγχρονη σύνθεσή τους, στον ευρύτερο χώρο ομαδοποιούνται κατά μήκος γραμμικών οικιστικών λωρίδων⁴⁴.

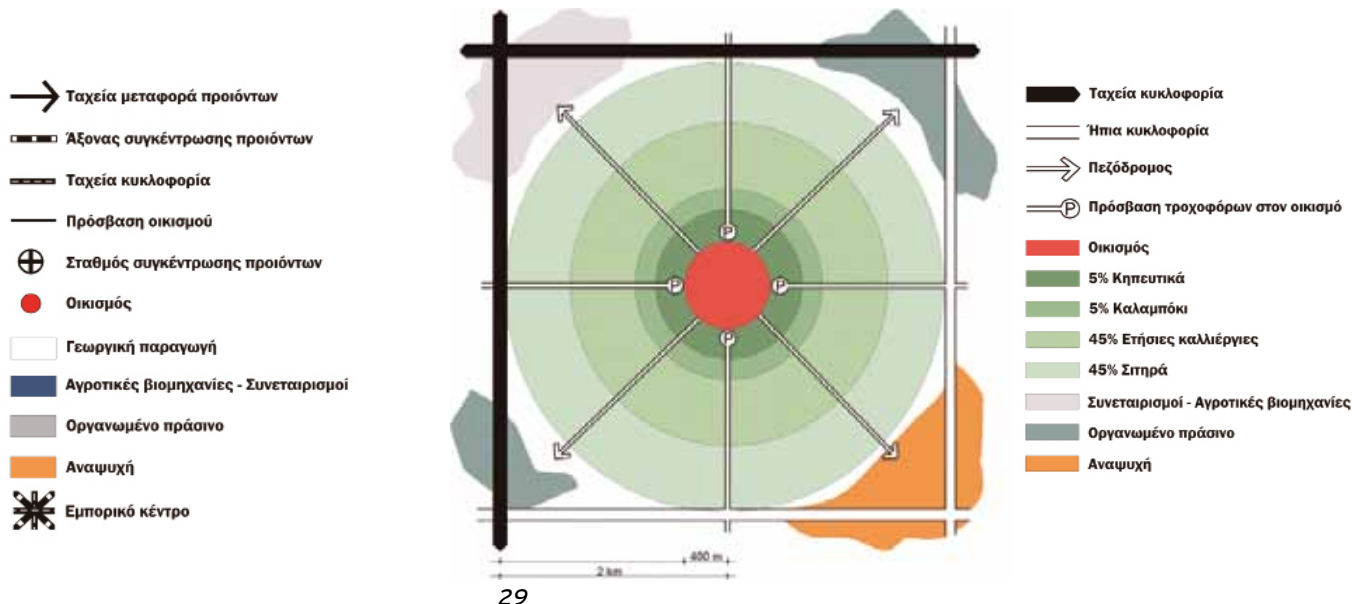
⁴⁴ Θεοδωράκη-Πάτσου, Τ., «Οικιστική λωρίδα», *Αρχιτέκτονες* 48 (2004): 73, Αθήνα.

Εικ. 28. Οικιστική οργάνωση σύνθεσης περίκεντρη και γραμμικής δομής (Θεοδωράκη-Πάτσου, Τ., «Οικιστική λωρίδα», *Αρχιτέκτονες* 48 (2004): 73, Αθήνα).

Εικ. 29. Αυτοδύναμη οργάνωση οικισμού στον αγροτικό χώρο (Θεοδωράκη-Πάτσου, Τ., *Αγροτικοί οικισμοί. Η περίπτωση του Νομού Σερρών, Διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1997, σ. 159*).

Εικ. 30. Ο περίκεντρος οικισμός Palmanova, 1593 (<http://www.profs.sci.univr.it/~fusiello/...Palmanova.htm>).

Παραμένει καθησυχαστικό το γεγονός ότι αν και ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να κατανοήσει και να ελέγξει την πολυπλοκότητα των διασυνδέσεων, το σύστημα αυτοοργανώνεται⁴⁵ σε καταστάσεις κρίσης, όπως συμβαίνει με όλες τις φυσικές καταστάσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπόθεση ότι ανεξάρτητα από την περίκεντρη ή γραμμική οργάνωση και τους ενδιάμεσους συνδυασμούς της, η οικιστική δομή εξελίσσεται φυσικά (στη διάρκεια των αιώνων) ή συστηματικά (σε εποχές πολιτιστικής αιχμής).

Αντίθετα, στις τρεις διαστάσεις της αρχιτεκτονικής, η αντίληψη του μέσου ανθρώπου συμμετέχει ενεργά, γιατί συναισθάνεται το χώρο και λειτουργεί οπτικά στις επεμβάσεις του.

⁴⁵ Johnson, S., *Emergence*, Penguin Books, Οξφόρδη 2001.

parte
d'insieme

ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Βασικοί οικοδομικοί
κανόνες

parte d'
insieme

Fig. 123

Village de Chio —

p.d.e.

Plan

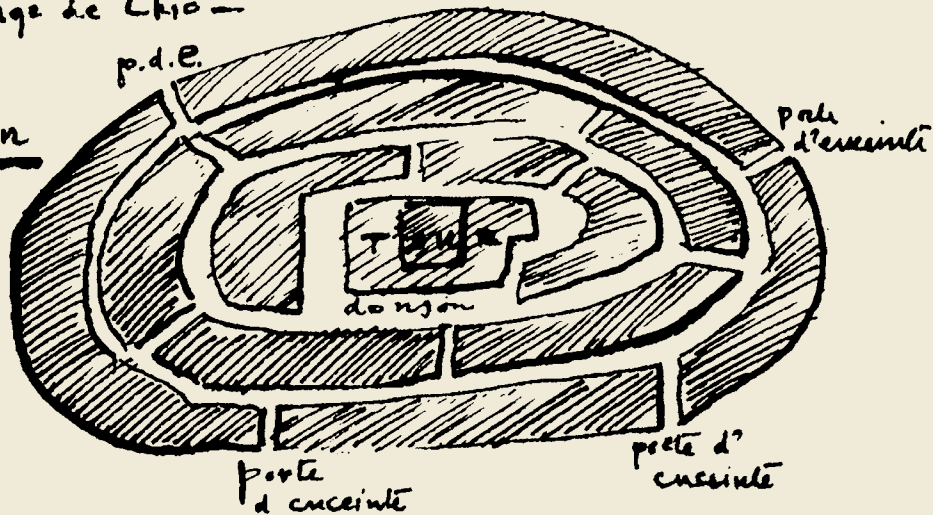

Fig. 130

Εικ. 31. Συμπαγής δόμηση στα Μαστιχοχώρια της Χίου (Πικιώνης, Δ., Η αρχιτεκτονική της Χίου, Ίνδικτος, Αθήνα 2000, σ. 55).

4. Βασικοί οικοδομικοί κανόνες⁴⁶

Το στοιχείο χρειάζεται να ανήκει σ' ένα σύστημα... ένα συγκεκριμένο στοιχείο εμφανίζεται σε καθορισμένους τρόπους. Δεν επιτρέπεται να τοποθετούμε τα στοιχεία ενός συστήματος ελεύθερα, αλλά να υπακούμε σε κάποιο «κώδικα»⁴⁷.

Chr. Norberg-Schulz

Στην Ελλάδα η κωδικοποίηση κανόνων για την οικοδόμηση είναι αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας, στην οποία συνεργάστηκαν γραφοί και άγραφοι κανόνες⁴⁸. Ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες σε κάποιο κανόνα δινόταν προτεραιότητα σε σχέση με τους υπόλοιπους, με αποτέλεσμα τη μεγάλη ποικιλία των αρχιτεκτονικών μορφών. Γενικά όμως οι κανόνες που διαμόρφωσαν τη μορφολογία των ελληνικών οικισμών και τους οποίους παρέλαβε το σύγχρονο ελληνικό κράτος εντάσσονται σε λίγες αρχές:

- στη συνεκτική και οχυρή διάταξη
- στην απρόσκοπτη θέα
- στη διευκόλυνση της πρόσβασης
- στην προστασία της ιδιωτικότητας.

⁴⁶ Theodrakī-Patsi, J., «Aegean Sea settlement design rule evolution», *Transactions on the Built Environment*, WIT press, Γουέσεξ 2009, τ. 109, σ. 23.

⁴⁷ Norberg-Schulz, Chr., *Intensions in Architecture*, MIT Press, Κέμπριτζ 1965, σ. 149.

⁴⁸ Nicole, J. (επιμ.), *Julian de Ascalon, Επαρχικών (Le Livre du Préfet, L'édit de l'empereur Léon le Sage)*, Georg & Cie, Γενεύη 1893.

Οι περισσότεροι υφιστάμενοι οικισμοί στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα, όταν συστάθηκε το νεοελληνικό κράτος, ήταν προϊόν μιας μακράς διαδικασίας περίκεντρης φυσικής αυτοοργάνωσης (εικ. 31) στο επίπεδο των δύο διαστάσεων, δηλαδή της διανομής των κλήρων και του οδικού δικτύου. Στο χώρο όμως των τριών διαστάσεων, της αρχιτεκτονικής των κατοικιών, εφαρμόζονταν κωδικοποιημένοι κανόνες που εξελίχτηκαν από την αρχαιότητα και ίσχυαν μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα (εικ. 32), όταν με την εισαγωγή του νεοκλασικισμού και στη συνέχεια με το μοντέρνο κίνημα αποδομήθηκαν.

Είναι γεγονός ότι η Ελλάδα αναζητούσε τις ρίζες της και η εισαγωγή του νεοκλασικισμού από τους Βαυαρούς είχε το στοιχείο της εντοπιότητας. Υπήρχε παράλληλα όμως και η φυσική εξέλιξη των μορφών, η οποία είχε ενστερνιστεί τις ενδιάμεσες εκφάνσεις της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής (εικ. 33, 34).

Η ποικιλία και η ιδιομορφία των τοπογραφικών και κλιματολογικών διαφορών σε κάθε μικροπεριοχή, σε συνδυασμό με τις κωδικοποιημένες οικοδομικές⁴⁹ αρχές, δημιούργησαν μοναδικούς και ξεχωριστούς οικισμούς (εικ. 35, 36).

Η αναζήτηση των βασικών κανόνων και αρχών και η προσπάθεια ανασύστασής τους σήμερα σκοπεύει στην επαναφορά της διαδικασίας αναπαραγωγής του δομημένου χώρου, με περισσότερο ήπια κρι-

⁴⁹ Πιτσάκη, Γ.Κ., Αρμενόπουλος, Εξάβιλος, Δωδώνη, Αθήνα 1971.

Εικ. 32. Ελληνική αμφιθεατρική κυκλική οργάνωση στο Μικρό Χωριό της Τήλου (αρχείο της συγγραφέως, 2008).

Εικ. 33. Αμφιθεατρικός οικισμός, Ύδρα (αρχείο της συγγραφέως, 2005).

Εικ. 34. Ο βυζαντινός Μυστράς (αρχείο της συγγραφέως, 2008).

Εικ. 35. Ο βυζαντινός Ανάβατος (αρχείο της συγγραφέως, 2001).

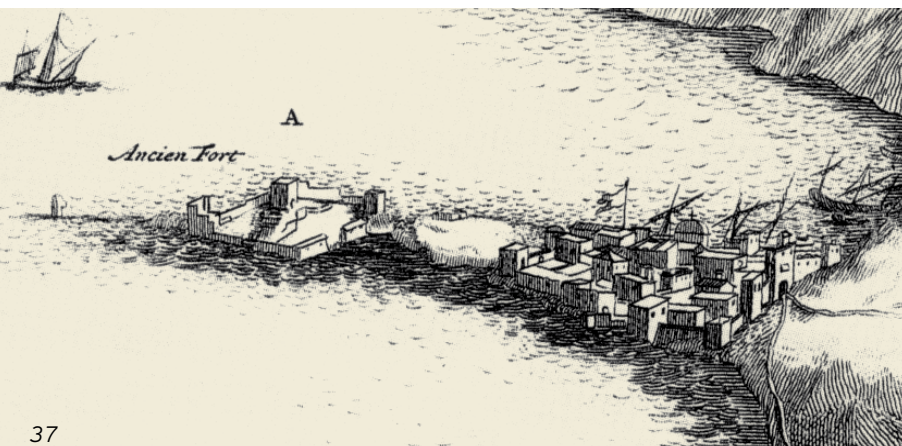
Εικ. 36. Η περιτειχισμένη Μονεμβασία (Δα-
νιηλίδης, Ν., *Ελλάς άνωθεν, Μίλη-
τος*, Αθήνα 2000, σ. 333).

τήρια. Στόχος είναι η προοπτική μιας μεταπαγκόσμιας εποχής, όπου το χάος της διασποράς αρχιτεκτονικών στοιχείων και ο υβριδισμός⁵⁰ να μην καταστρέφουν την αισθητική των οικισμών.

Παράδειγμα σοφής εξέλιξης αποτελούν οι οικισμοί του Αιγαίου Πελάγους, από τους οποίους επιλέγονται και αναφέρονται κάποια παραδείγματα. Πρόκειται για κανόνες που ισχύουν αναλλοίωτοι από την αρχαιότητα και επιβεβαιώνονται σε αρχαιολογικά ευρήματα.

⁵⁰ Θεοδωράκη-Πάτση, Τ., *Το αποτύπωμα της νοηματικής εξέλιξης του τόπου*, Ελληνική Επιστημολογική, Αθήνα 2008.

37

4.1. Συνεκτική διάταξη

Ο κανόνας της συνεκτικής διάταξης αναφέρεται στη συμπαγή δόμηση των οικισμών, ώστε να συνιστά μια ολότητα, με τις περιμετρικές κατοικίες να δημιουργούν το όριο και την οχυρή προστασία του οικισμού (εικ. 37).

Ο αναγκαίος αυτός κανόνας του παρελθόντος, εκτός από την προστασία, προσέφερε τον περιορισμό της δόμησης εντός συγκεκριμένου ορίου, ο οποίος τη σύγχρονη εποχή καταργήθηκε με αποτέλεσμα την ανεξέλεγκτη διάχυση.

4.2. Απρόσκοπτη θέα

Η θέα από κάθε κατοικία αποτελούσε προϋπόθεση οπτικής επικοινωνίας. Βασικός κανόνας οικοδόμησης μιας νέας κατοικίας ήταν να μην

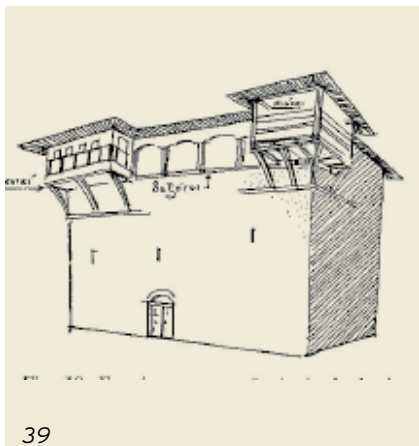
38

Εικ. 37. Η Χώρα Άνδρου από τον Joseph de Tourneford (*Relation d'un voyage à Levant, Imprimerie Royale, Παρίσι 1717, σ. 347*).

Εικ. 38. Στενιές, Άνδρος (αρχείο της συγγραφείας 2000).

Εικ. 39. Σκαρίφημα σπιτιού με την ορολογία των προεξοχών (Μουτσόπουλος, Ν., Η αρχιτεκτονική προεξοχή «Σαχνισί», *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 35*).

Εικ. 40. Σαχνισί οικίας Καπού στην Καλαμωτή Χίου (Smith, A., «*The architecture of Chios*», Ph. Argentis (επιμ.), *Subsidiary Buildings Implements and Crafts, Λονδίνο 1962, πίν. 128*).

εμποδίζει τη θέα των γειτονικών κατοικιών. Η ανάγκη θέας οδήγησε στην αμφιθεατρική οργάνωση των οικισμών σε λόφους (εικ. 38).

Η απαίτηση για πρόνοια θέας σήμερα περιορίζεται σε λίγους οικισμούς που καθορίστηκαν ως «παραδοσιακοί» με το Διάταγμα της 19.10.1978.

4.3. Ιδιωτικότητα

Περίκλειστοι ή ημίκλειστοι υπαίθριοι χώροι στο ισόγειο ή στον όροφο εξασφάλιζαν την ιδιωτικότητα των κατοίκων. Οι χώροι αυτοί, συνδυαζόμενοι με τον κανόνα της θέας, οδήγησαν στη σπουδαία μορφολογία της ελληνικής κατοικίας με τα ηλιακά ή δοξάτα (εικ. 39) και τις προεξοχές και τα σαχνισιά (εικ. 40).

Η προσπάθεια ένταξης του δικαιώματος ημιυπαίθριου χώρου σήμερα καταστρατηγείται μετατρέπόμενος σε επέκταση του κλειστού κελύφους.

4.4. Διευκόλυνση πρόσβασης

Η φυσική εξέλιξη των ελληνικών οικισμών μέχρι το 19ο αιώνα οδήγησε σε ακανόνιστο οδικό δίκτυο που ακολουθούσε τις υψομετρικές καμπύλες. Η προσθήκη κατοικιών στον οικιστικό ιστό απαιτούσε τη διευκόλυνση της πρόσβασης στις γειτονικές κατοικίες (εικ. 41, 42, 43).

Το ακανόνιστο οδικό δίκτυο διατηρείται σε ελάχιστους οικισμούς του διατάγματος των «παραδοσιακών», όπου απαγορεύεται και η κυκλο-

Εικ. 41. Πρόσβαση σε κατοικίες, Σύμη (αρχείο της συγγραφέως, 2008).

Εικ. 42. Υπόστεγες δίοδοι στην Καλαμωτή Χίου (Smith, A., «The architecture of Chios», Ph. Argentis (επιμ.), Subsidiary Buildings Implements and Crafts, Λονδίνο 1962, πίν. 131).

Εικ. 43. Γέφυρα δρόμος στα Φηρά Σαντορίνης (Dobe, F., Santorin die fantastische Insel, Βερολίνο 1930, Συλλογή Ι.Ε. Μπελλώνια).

Εικ. 44. Αρχιτεκτονική κλωνοποίηση στη Σαντορίνη (αρχείο της συγγραφέως, 2011).

φορία των αυτοκινήτων (Σπέτσες, Ύδρα). Στους περισσότερους οικισμούς όμως έχει καταστραφεί, με το πρόσχημα της εξυγίανσης και του εκσυγχρονισμού. Δεδομένου του γεγονότος ότι το ορθογώνιο οδικό σύστημα (ιπποδάμειο) εξυπηρετεί την οργάνωση των τροχοφόρων, ενώ παράλληλα παραπέμπει και στην ελληνική κλασική εποχή, είναι αυτό που κυριάρχησε στις επεκτάσεις των σχεδίων, συνηγορώντας στην καταστροφή των συνεκτικών και συμπαγών οικισμών.

Οι απλές αρχές δόμησης, που τηρούνταν επί δώδεκα τουλάχιστον αιώνες, με κύριο γνώμονα το σεβασμό των δικαιωμάτων του γείτονα και σε συνδυασμό με τις ιδιομορφίες και την ποικιλία των τοπικών φυσικών χαρακτηριστικών, δημιούργησαν τους μοναδικούς οικισμούς του Αιγαίου Πελάγους.

Ο ελληνικός πολιτισμός κατά τη διάρκεια της οθωμανικής και λατινικής κυριαρχίας διέσωσε και διέδωσε, σε ολόκληρο τον μεσογειακό χώρο, με σαφήνεια απλές οικοδομικές πρακτικές, οι οποίες διατηρούν την ανθρωπινή κλίμακα. Αποτελούν πλαίσιο κανόνων για δημιουργία ευχάριστων και αξιοβίωτων οικιστικών ιστών, με ελεύθερες πρακτικές και σεβασμό στο κοινωνικό σύνολο. Αντίθετα, οι σύγχρονες οικοδομικές συνταγές, αντί να βοηθούν την εξέλιξη των αρχιτεκτονικών μορφών, δημιουργούν στην καλύτερη των περιπτώσεων ομοιογενή κλωνοποίηση (εικ. 44)⁵¹.

⁵¹ Ben-Joseph, E., *The Code of the City*, MIT Press, Κέμπριτζ 2005, σ. 173.

ΚΕΙΜΕΝΟ ΠΕΜΠΤΟ

**Ανασύσταση
«παραδοσιακού» χώρου**

Εικ. 45. Οι υπόσκαφοι οικισμοί της Μάτερας και της Σαντορίνης στο Χάρτη του Σατωβριάνδου (1809), όπου σημειώνεται με κουκίδα η στέγαση με δώμα στις περιοχές της Μεσογείου (Châteaubriand, F.R., Itinéraire de Paris à Jérusalem, Flammarion, Παρίσι 1968).

5. Ανασύσταση «παραδοσιακού» χώρου⁵²

Εξετάζεται και αντιπαραβάλλεται η ανασύσταση των υπόσκαφων πρωτογενών μορφών οίκησης της Σαντορίνης και της Ματέρας για αναψυχή και διακοπές. Πρόκειται για δύο τόπους, οι οποίοι ενώ δημιουργήθηκαν κάτω από τις ίδιες συνθήκες, η εξέλιξή τους παρουσίασε ιστορικές και χρονικές μετατοπίσεις, με αποτέλεσμα να διαφοροποιείται η υπέργεια αρχιτεκτονική δομή τους.

Οι δύο τόποι κατοικήθηκαν από την προϊστορική εποχή και δημιούργησαν τη σωζόμενη υπόγεια και υπόσκαφη συστηματική οργάνωση κατά τον 6ο και 7ο αιώνα μ.Χ. Στα μέσα του περασμένου αιώνα, και στους δύο τόπους, η υπόσκαφη δόμηση εγκαταλείφτηκε για διαφορετικούς λόγους. Η αναγέννησή τους ξεκίνησε στο τέλος του 20ού αιώνα ως αποτέλεσμα της τουριστικής αξιοποίησης του ιδιόμορφου αρχιτεκτονικού και φυσικού περιβάλλοντός τους.

Η αναβίωσή τους ακολούθησε διάφορες τεχνικές συντήρησης, προσαρμογής, αναστήλωσης και αναδόμησης της αρχιτεκτονικής τους, οι οποίες κατέληξαν σε διαφορετική εικόνα μεταξύ των δύο τόπων: μουσειακή προστασία στην περίπτωση της Ματέρας, σε αντίθεση με τη νεοπαραδοσιακή αναδόμηση στην περίπτωση της Σαντορίνης.

⁵² Theodoraki-Patsi, J., «Restoration, reconstruction and simulacra», *Transactions of the International symposium IAPS-CSBE, Revitalizing old places for new uses: Requalifying old places for new uses* (cd, ISBN 978-975-561-359-8), Κωνσταντινούπολη 2008, www.iaps-culturespace.org.

Εικ 46. Γειτονιά του υπόσκαφου βυζαντινού οικισμού Cansi Kilise (Ousterhout, R., A Byzantine Settlement in Cappadocia, Ντάμπαρτον Όουκς 2005, σ. 296).

Το ηφαιστειακό και εύκολα σκαπτόμενο έδαφος της Σαντορίνης και της Ματέρας (εικ. 45) δημιούργησε το υπόβαθρο της ειδικής υπόσκαφης κατοίκησης, η οποία εφαρμόζονταν σε πολλές περιοχές του πλανήτη, κατά μήκος της ίδιας παράλληλης ζώνης, στην Κίνα, την Ινδία, την Περσία, την Καππαδοκία, μέχρι και τις Καναρίους Νήσους και το Μεξικό⁵³. Στην Ευρώπη πολλές υπόσκαφες περιοχές κατοικούνταν μέχρι της αρχές του 20ού αιώνα⁵⁴. Όπου οι γεωλογικές συνθήκες επέτρεπαν την εύκολη εκσκαφή υπόγειων χώρων ή τη φυσική δημιουργία σπηλιών ανευρίσκονται ερείπια δόμησης, αφού είναι ευκολό-

⁵³ Fewkes, J.-W, «The cave dwellings of the Old and New Worlds», *American Anthropologist*, New Series 12/3 (1910): 393, Blackwell, Λονδίνο.

⁵⁴ Oliver, P. (επιμ.), *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1997, τ. Ι, σ. 245.

τερο να σκάβεις το μαλακό έδαφος από το να κτίζεις⁵⁵. Αυτή η αρνητική αρχιτεκτονική σε μερικές περιπτώσεις εξελίχθηκε με την πρόσθεση υπέργειων κατασκευών, οι οποίες αντιπροσωπεύουν την ιστορική εποχή εξέλιξής τους.

Η συστηματική υπόσκαφη δόμηση στη Ματέρα και στη Σαντορίνη συνέπνευσε ιστορικά με την εποχή της Εικονομαχίας και την κατάληψη των βυζαντινών επαρχιών της Μικράς Ασίας και της Βόρειας Αφρικής από τους Άραβες. Ιδιαίτερα στην Καππαδοκία σώζονται παρόμοιοι οικισμοί, όπως ο βυζαντινός οικισμός Cansi Kilise (εικ. 46). Οι βυζαντινές περιοχές του Αιγαίου και της νότιας Ιταλίας δέχτηκαν τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και της Αφρικής, ιδιαίτερα μοναχούς που διώκονταν λόγω της θρησκείας τους και που εφαρμόζαν όμοιες πρακτικές στους υπόσκαφους οικισμούς και μοναστήρια προέλευσής τους.

Η σύγχρονη εποχή παρέλαβε αυτούς τους τόπους, που εξελίχθηκαν παράλληλα για πολλούς αιώνες, εξαθλιωμένους, φτωχούς και καταστραμμένους από διαφορετικούς λόγους. Η προσπάθεια ανάπτυξής τους, αναζητώντας τις ενδογενείς δυνατότητες διεξόδου από την καταστροφή που είχαν υποστεί, εφάρμοσε προγράμματα ανασυγκρότησης της κατοικίας, βασισμένα στην τουριστική ζήτηση που αναδύονταν λόγω της ιδιαιτερότητας της αρχιτεκτονικής τους κληρονομιάς. Οι διαφορετικές αντιμετωπίσεις για τη διάσωση του οικιστικού περιβάλλοντος (συντήρηση στη Ματέρα σε αντίθεση με αναδόμηση στη Σαντορίνη) εκθέτει δύο διαφορετικούς χαρακτήρες. Οι περιορισμοί της υποδομής και της ιστορικής διαδρομής δεν ήταν ικανοί και αναγκαίοι για να αναχαιτίσουν τη δυναμική της τουριστικής ζήτησης και της παντοπικότητας.

⁵⁵ Loubes, J.-P., *Maisons creusées du fleuve Jaune*, Editions Craphis, Παρίσι 1988.

5.1. Υπόσκαφος οικισμός Ματέρας

Η Ματέρα είναι μια πόλη 60.000 κατοίκων και πρωτεύουσα της ομώνυμης επαρχίας της περιοχής Μπασιλικάτα της νότιας Ιταλίας. Ένα τμήμα της παλιάς πόλης αναπτύχθηκε κάθετα στα πρανή του ποταμού Γκραβίνα, όπου δημιουργήθηκαν δύο συνεχόμενες αμφιθεατρικές γειτονιές ενός υπόσκαφου οικισμού.

Η περιοχή της Ματέρας κυριαρχήθηκε από τους βυζαντινούς τον 6ο αιώνα και στη συνέχεια κατά την εποχή της Εικονομαχίας τον 8ο αιώνα. Με την παράλληλη απώλεια της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου, οι μέχρι τότε φυσικές σπηλιές της Ματέρας κατοικήθηκαν από ορθόδοξους μοναχούς, οι οποίοι τις βελτίωσαν και διαμόρφωσαν πάμπολλες εκκλησίες⁵⁶. Το έτος 733, κατέφτασαν στην Καλαβρία 50.000⁵⁷ ορθόδοξοι μοναχοί και ιερωμένοι και δημιούργησαν 200 μοναχικές κοινότητες. Τα πρανή της Ματέρας, με τις φυσικές σπηλιές και το εύκολα σκαπτόμενο έδαφος, αποτέλεσε ιδεώδες καταφύγιο και συμπληρώθηκε με εκκλησίες που εμπλουτίστηκαν με τοιχογραφίες, κόγχες και τέμπλα. Το υλικό που παραγόταν από την εκσκαφή χρησιμοποιούνταν για το χτίσιμο πρόσθετων υπέργειων χώρων, μπροστά από τις σπηλιές, αναπαράγοντας αρχιτεκτονικές μορφές των μοναστηριών που είχαν εγκαταλείψει. Αργότερα οι μοναχοί μετακόμισαν σε άλλους τόπους και ο υπόσκαφος οικισμός κατοικήθηκε από τους γηγενείς.

⁵⁶ Colucci, N., *Matera Siti*, Centrostamba, Ματέρα 2006.

⁵⁷ Λάμπρου, Σ., *Ιστορία της Ελλάδας*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1885, τ. 4-5, σ. 96.

Εικ. 47. Αναπαράσταση της υπόσκαφης δομής της Ματέρας (Laureano P., Giardini di Petra: I Sassi di Matera e la civiltà mediterranea, Bottari Boringnieri, Μιλάνο 2002).

Εικ. 48. Η περιτειχισμένη πόλη δεσπόζει στο Sasso Barisano (αρχείο της συγγραφέως, 2008).

Η συστηματοποίηση της υπόσκαφης οίκησης στη Ματέρα παρουσιάζει εξελιγμένες και μελετημένες κατασκευαστικές τεχνικές για τη συλλογή και διευθέτηση του νερού της βροχής⁵⁸ για οικιακή χρήση και άρδευση των κρεμαστών κήπων της. Η εικόνα της σύνθεσης των μονοπατιών και των κλιμακοστασίων, με τις σπηλιές και τις υπέργειες δομές, συνιστούν ένα μοναδικό αρχιτεκτονικό περιβάλλον (εικ. 47).

Η κορυφή αυτής της πέτρινης υπερδομής στέφεται από οχυρή περιτειχισμένη πόλη με πύργους και παλάτια, η οποία ολοκληρώθηκε τον 8ο αιώνα. Μεταξύ 10ου και 14ου αιώνα, οι ορθόδοξες εκκλησίες μετατράπηκαν σε καθολικές και αντίστοιχα μετατράπηκαν τα εξωτερικά αρχιτεκτονικά τους στοιχεία, τα οποία εξελίχτηκαν ανάλογα με την κυρίαρχη τάση των επόμενων ρυθμών: ρωμανικού, κλασικού και μπαρόκ. Ο 15ος αιώνας βρήκε τη Ματέρα σε πλήρη ακμή με 3.500 κατοίκους και σχολή ανθρωπιστικών σπουδών. Στα υπόσκαφα πέτρινα πρηνή ο πληθυσμός συμπληρώθηκε με Αλβανούς και Σλάβους πρόσφυγες εξαιτίας της οθωμανικής επέκτασης στα Βαλκάνια⁵⁹, έτσι ώστε κατά το 16ο αιώνα να αριθμεί πλέον 12.500 κατοίκους. Το 17ο αιώνα η Ματέρα απέκτησε τη σημερινή της μορφή, με το καθεδρικό ναό να δεσπόζει των οχυρώσεων και τις δύο υπόσκαφες γειτονιές (το Sasso Caveoso στη νότια πλαγιά και το Sasso Barisano στη βόρεια) στα πετρώδη πρηνή που στηρίζουν την υπερδομή (εικ. 48). Αυτή την εποχή πολλά δημόσια κτίρια και παλάτια οικοδομήθηκαν σε ρυθμό όψιμου μπαρόκ και ροκοκό. Το 18ο αιώνα νέα μοναστήρια ιδρύθηκαν από τους Δομινικανούς και Βενεδικτίνους

⁵⁸ Laureano, P., *Giardini di Petra: I Sassi di Matera e la civiltà mediterranea*, Bottari Boringnieri, Μιλάνο 2002.

⁵⁹ Ridola, D., *Le origini di Matera*, Ρώμη 1906.

Εικ. 49. Η αρχική δομή στο Sasso Caveoso (αρχείο της συγγραφέως, 2008).

μοναχούς συμπληρώνοντας την αρχιτεκτονική όψη της Ματέρας με το νεοκλασικό ρυθμό, ενώ ο πληθυσμός της αυξήθηκε στους 18.000 κατοίκους.

Κατά το 19ο αιώνα η Ματέρα έχασε την προηγούμενη ευημερία της και ο 20ός αιώνας τη βρήκε εξαθλιωμένη με 20.000 κατοίκους να συνωστίζονται στις ανθυγιεινές υπόσκαφες κατοικίες. Ο υπόσκαφος οικισμός θεωρήθηκε η «ντροπή της Ιταλίας». Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου εφαρμόστηκε ένα πρόγραμμα εξυγίανσης και στεγαστικής αποκατάστασης, στο πλαίσιο του οποίου ο πληθυσμός των υπόσκαφων γειτονιών μετακινήθηκε σε σύγχρονες κατοικίες, μετά από αρκετές αντιπαραθέσεις για το μέλλον του υπόσκαφου οικισμού.

Ο προβληματισμός κατά πόσον ο υπόσκαφος οικισμός χρειαζόταν να διασωθεί ή να γκρεμιστεί συνεχίστηκε μέχρι τη δεκαετία του '70, όταν η UNESCO ανακήρυξε Μνημείο Παγκόσμιου Πολιτισμού το Sassi της Ματέρας, το οποίο έκτοτε προστατεύεται. Σήμερα εφαρμόζονται τεχνικές συντήρησης για τη μουσειακή έκθεση της νότιας γειτονιάς, όπου διασώζεται η πρωτογενής οργάνωση του υπόσκαφου οικισμού (εικ. 49).

Στη βόρεια γειτονιά, η οποία αναπτύχθηκε προσθετικά σε πολυπλοκότερες αρχιτεκτονικές συνθέσεις, γίνεται προσπάθεια με την εισαγωγή νέων τουριστικών απασχολήσεων να προσαρμοστεί στη σύγχρονη εποχή αναπαλαιώνοντας τις δομές.

5.2. Υπόσκαφοι οικισμοί Σαντορίνης⁶⁰

Η Σαντορίνη είναι το νοτιότερο νησί του συμπλέγματος των Κυκλάδων, με πληθυσμό 10.500 κατοίκων που κατανέμονται σε τριάντα οικισμούς, από τους οποίους οι πέντε αναπτύχθηκαν υπόσκαφα στα πρηνή και στην κορυφογραμμή της καλδέρας του υποθαλάσσιου ηφαιστείου.

Στη Σαντορίνη δεν είναι τεκμηριωμένη βιβλιογραφικά ή αρχαιολογικά η απαρχή της υπόσκαφης οίκησης, λόγω των ολικών καταστροφών από τις εκρήξεις του ηφαιστείου⁶¹. Υποθετικά και συνθετικά υποστηρίζεται, παρατηρώντας την ιστορική συγκυρία και τη δομική ομοιότητα με τη Ματέρα, ότι μετά την έκρηξη του ηφαιστείου το 726 – κατά τη διάρκεια της Εικονομαχίας – και κάτω από τις ίδιες ιστορικές συνθήκες μετακίνησης πληθυσμών, συστηματοποιήθηκε η υπόσκαφη δόμηση στη Σαντορίνη.

Κατά τη διάρκεια των Σταυροφοριών του 10ου αιώνα η Σαντορίνη κατοικήθηκε από τους Φράγκους, ενώ το 13ο αιώνα οι Ενετοί προσάρτησαν το νησί στο Δουκάτο της Νάξου. Για πολλές δεκαετίες η κυριαρχία στο νησί εναλλάσσονταν μεταξύ των οικογενειών των Σανούδων, των Κρίσπι και των Πισάνι που κατοικούσαν σε καστέλια, τα οποία δέσποζαν στους υπόσκαφους οικισμούς. Τα καστέλια διατηρούνταν μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα και απεικονίζονται σε φωτογραφικά αρχεία (εικ. 50).

Εικ. 50. Αποψη της Οίας, 1925-30 (απόσπασμα φωτογραφίας, Αρχείο Θηραϊκών Μελετών (επιμ.), Nelly's, 1925-30, Αθήνα 1988, σ. 18).

⁶⁰ Θεοδωράκη-Πάτσι, Τ., «Οι ιδιαιτερότητες της τοπικής αρχιτεκτονικής της Σαντορίνης», *Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης «Γη, Μητέρα Ζωής και Δημιουργίας»*, Ελληνικό Μουσείο Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 2004, σ. 83-88.

⁶¹ Μάρθαρη, Μ., «Η Θήρα από την Πρώιμη στη Μέση εποχή του Χαλκού» στο Ι. Δανέζη (επιμ.), *Σαντορίνη*, Αδάμ, Αθήνα 2001, σ. 107.

Εικ. 51. Η καταστροφή της δομής της Σαντορίνης το 1956 (αρχείο Κ. Θεοδωράκη).

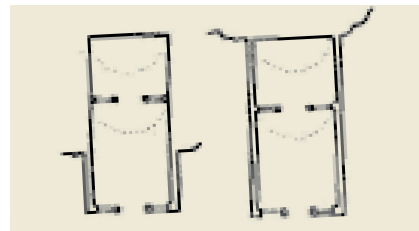
Το 16ο αιώνα η Σαντορίνη κυριαρχήθηκε από τους Οθωμανούς που παραχώρησαν μεγάλα προνόμια στους κατοίκους με αποτέλεσμα την ευημερία τους και τη δημιουργία του ισχυρότερου στόλου στο Αιγαίο. Η ανάπτυξη συνεχίστηκε και μετά την αποχώρηση των Τούρκων κατά το 19ο αιώνα, κυρίως στη ναυτιλία, τη βιομηχανία γεωργικών προϊόντων και την εξαγωγή της θηραϊκής γης (τσιμέντου).

Κατά τη διάρκεια ενός ισχυρού σεισμού το 1956 κατέρρευσε ο μισός οικιστικός ιστός της Σαντορίνης και στο υπόλοιπο μισό ένας σημαντικός αριθμός κτισμάτων υπέστη ανεπανόρθωτες ζημιές. Η εγκατάλειψη των υπόσκαφων οικισμών ήταν επιβεβλημένη (εικ. 51) εξαιτίας και της αστάθειας του εδάφους. Το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού αποχώρησε για τον Πειραιά, όπου προσφέρετο διέξοδος εργασίας.

Αμέσως μετά τους σεισμούς κινητοποιήθηκε το πρόγραμμα αποκατάστασης σεισμοπλήκτων, το οποίο εφάρμοσε τυπολογία υπέργειων θολωτών κατοικιών (εικ.52) για τους σεισμοπαθείς, καθώς και την ανακατασκευή δημοσίων κτιρίων, σχολείων και εκκλησιών.

Η ιδιομορφία της τοπικής αρχιτεκτονικής που συνέθεσε υπέργειες κατοικίες νεοκλασικού ρυθμού με τα ερείπια των καστελιών και ιδιαίτερα με τις υπόσκαφες κατοικίες, οδήγησε σε έμφαση της θολωτής στέγασης στις νέες υπέργειες δομές, αν και ιστορικά αυτή η μορφολογία περιοριζόταν σε ελάχιστα βοηθητικά κτίσματα. Υπερτερούσε η επίπεδη στέγαση με δώμα, η οποία θυσιάστηκε για την ιδιαιτερότητα που πρόσφερε ο ημικυλινδρικός θόλος (εικ. 53).

Ο ημικυλινδρικός θόλος αποτελεί υπόσκαφη μορφή της υπόγειας κατοικίας που αναπτύχθηκε στα μαλακά εδάφη της καλδέρας και των χειμάρρων του νησιού. Η βασική υπόσκαφη μονάδα (η *κάναβα*) έχει

Εικ. 52. Αποκατάσταση σεισμοπλήκτων το 1956 (αρχείο της συγγραφέως, 1990).

Εικ. 53. Επικράτηση του κυλινδρικού θόλου στις υπέργειες κατασκευές της Σαντορίνης (αρχείο της συγγραφέως, 2005).

Εικ. 54. Όψη υπόσκαφης κατοικίας στην Οία (αρχείο της συγγραφέως, 2005).

Εικ. 55. Παραλλαγές δίκωρων υπόσκαφων (Βαρβέρης, Γ., «Σπίτια Σαντορίνης 1954-55» στο Π.Α. Μιελής (επιμ.), Το ελληνικό λαϊκό σπίτι, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1960, σ. 49).

πλάτος 4 μ. και στο βάθος χωρίζεται σε δύο χώρους, ο πρώτος βάθους 6 μ. και ύψους 4 μ. και ο δεύτερος 2 μ. και 3 μ. αντίστοιχα. Ακολουθεί τις αναλογίες υπέργειων κατοικιών του 13ου αιώνα⁶², οι οποίες έχουν ανασκαφτεί κοντά στο σημερινό Καμάρι. Η πρόσοψη προεξέχει 2-3 μ. και δημιουργεί οριζόντια ταράτσα που αποτελεί την αυλή-βεράντα της υπερκείμενης κατοικίας (εικ. 54).

Όπως και στη Ματέρα της Ιταλίας, εκτός από την τεχνική συστηματοποίησης της υπόσκαφης εκσκαφής και κατασκευή της πρόσοψης (εικ.55), υπάρχει ένα σύστημα συλλογής και αποθήκευσης του βρόχινου νερού σε υπόγειες δεξαμενές. Εκτεταμένο δίκτυο πεζοδρόμων και κλιμακοστασίων καθοδηγούσαν τους ανθρώπους και τα ζώα. Σε μια περιγραφή του οικισμού Βόθων το 1885⁶³ αναφέρεται η βαθμιδωτή διάταξη του οικισμού κατά μήκος του χειμάρρου, όπου στις ταράτσες-κήπους άνθιζαν οι αχλαδιές και τα γεράνια, ενώ οι κληματαριές ήταν φορτωμένες με σταφύλια.

Κατά τη διάρκεια της ευημερίας του 19ου αιώνα, στο φρύδι της καλδέρας και κυριαρχώντας στις υπόσκαφες κατοικίες, δομήθηκαν αρχοντικά εφαρμόζοντας τη νεοκλασική αρχιτεκτονική. Αυτά, σε συνδυασμό με τα θρησκευτικά οικοδομήματα, δεσπόζουν σήμερα στους οικισμούς όπου τα παλαιότερα καστέλια έχουν αποδομηθεί από τους σεισμούς (εικ. 56).

⁶² Ευσταθίου, Μ., «Η αρχαία Οία και οι εκσκαφές στο Καμάρι» στο Δανέζης, Ι., (επιμ.), Σαντορίνη, Αδάμ, Αθήνα 2001, σ. 237.

⁶³ Bent, J.-Th., *The Cyclades*, Longmans, Λονδίνο 1985.

Εικ. 56. Η σύγχρονη νεοπαρδοσιακή άποψη της Οίας (αρχείο της συγγραφέως, 2009).

Ματέρα

Σαντορίνη

Εικ. 57. Ομοιότητες της Σαντορίνης και της Ματέρας (αρχείο της συγγραφέως, 2009).

5.3. Σύγκριση οπτικής οργάνωσης

Η σύγκριση των εξαιρετικά ιδιαίτερων φυσικών και αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών της Ματέρας και της Σαντορίνης είναι χρήσιμη ως καταγραφή για τη μελέτη της εξέλιξης των οικισμών. Στα ιδιαίτερα περιβάλλοντα επεξηγούνται ευκολότερα οι κοινωνικοπολιτιστικοί παράγοντες που τα δημιούργησαν. Η Ματέρα και η Σαντορίνη είναι τόποι με ασυνήθιστες κλιματολογικές και γεωλογικές συνθήκες, που κατά κύριο λόγο συντέλεσαν στη μοναδικότητα της αρχιτεκτονικής τους. Οι δύο μορφές έχουν κοινή αρχική τεχνική συστηματοποίησης και κατασκευαστικές πρακτικές, και αξιοποιούν κατά τον αποδοτικότερο τρόπο τις φυσικές παραμέτρους. Από την οπτική συγκριτική αξιολόγηση παρατηρούνται προφανείς ομοιότητες (εικ. 57).

Η αρχική υπόσκαφη δομή τους παρέμεινε αναλλοίωτη μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα και κατάφερε να αξιοποιήσει με σοφία το περιορισμένο περιβαλλοντικό δυναμικό. Για διαφορετικούς λόγους, οι δύο τόποι στα μέσα του 20ού αιώνα εξαθλιώθηκαν και η οικιστική τους δομή εγκαταλείφθηκε, μέχρι που η τουριστική ανάπτυξη να ανακαλύψει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους.

Αυτός ο ιδιαίτερος χαρακτήρας ήταν αποτέλεσμα μιας φυσικής επιλογής κατοίκησης στα προστατευμένα από τον άνεμο και τους εισβολείς απότομα πρανή, αφήνοντας τις ήπιες πλαγιές για τις καλλιέργειες. Το οριζόντιο σύστημα απορροής των βρόχινων υδάτων οδηγούσε το νερό σε στέρνες, και οι διαγώνιες υψομετρικές καμπύλες διαμορφώνονταν σε ράμπες και κλίμακες για τη διευκόλυνση της μετακίνησης και της πρόσβασης.

Το φυσικό περιβάλλον της Σαντορίνης υπερτερεί λόγω της επαφής με τη θάλασσα και της εξαιρετικής θέας, και έτσι προηγήθηκε ως του-

ριστικός προορισμός με συνέπεια μια γρήγορη αναδόμηση του οικιστικού της περιβάλλοντος. Η Ματέρα είναι απομονωμένη και δυσκολεύεται στην προσέλκυση τουρισμού, γεγονός που της εξασφαλίζει το χρόνο για λιγότερο εκρηκτικές και επικίνδυνες επεμβάσεις.

Ο στόχος και στους δύο τόπους είναι ο ίδιος, δηλαδή η διάσωση της μοναδικότητάς τους «χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα και τις διαδικασίες φροντίδας ώστε να διατηρήσουν την πολιτιστική τους σημασία. Ανάλογα με τις συνθήκες προωθούνται διαδικασίες διατήρησης ή επαναδημιουργίας των υφιστάμενων χρήσεων και όλες οι τεχνικές και μεθοδολογίες των εννοιών συντήρησης, αναστήλωσης, αναδόμησης, προσαρμογής και ερμηνείας, ξεχωριστά ή σε συνδυασμό»⁶⁴.

Η αναδόμηση της Σαντορίνης περιέλαβε πολλές από τις αναφερόμενες τεχνικές και μεθοδολογίες. Εκτός από επισκευές, αναστηλώσεις και αναδομήσεις διαμορφώθηκε ένα θεσμικό πλαίσιο δόμησης, στο οποίο έγινε προσπάθεια αναπαραγωγής των κανόνων που δημιούργησαν το δομημένο περιβάλλον της. Η οικοδομική δραστηριότητα όμως είναι εκρηκτική και επεκτείνεται σε ολόκληρο το νησί, ακόμα και εκτός των νομοθετικά επιτηρούμενων ζωνών, με αποτέλεσμα την ανεπάρκεια ελέγχου. Η γενική εικόνα είναι ενός μοναδικού νεοπαρδοσιακού δομημένου περιβάλλοντος, το οποίο, αν και υπερβολικό σε μερικά παραδείγματα, έχει ένα ιδιαίτερο χρώμα τοπικής μορφολογίας σε σύγχρονη διατύπωση.

Στη Ματέρα, το νότιο πρანές προστατεύεται ακατοίκητο, ως έχει. Ο προβληματισμός παραμένει για το βόρειο πρανές, δηλαδή σε ποιο βαθμό θα προωθηθούν νέες χρήσεις για την τουριστική εξυπηρέτηση και σε ποιο βαθμό θα προστατευτεί η σωζόμενη οικιστική δομή.

⁶⁴ *Charte of Venice*, ICOMOS, 1964.

Στους δύο τόπους έχουν εφαρμοστεί πολλές τεχνικές και έχουν εξαχθεί συμπεράσματα. Παραμένει γεγονός ότι έχουν την ίδια υποδομή, αλλά στο παρελθόν προστέθηκαν διαφορετικές υπερδομές σε διαφορετικές χωροχρονικές στιγμές, και σήμερα η τελική διατύπωση διαφοροποιείται. Η εξελικτική διαδικασία θα αποφανθεί στο μέλλον ποια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά προσδιορίζουν τη σημερινή αντίληψη και ποια είναι απομιμήσεις.

Στη Σαντορίνη και στη Ματέρα έχουν χρησιμοποιηθεί όλες οι πιθανές διαδικασίες για τη διάσωση της πολιτιστικής τους ιδιαιτερότητας. Στη Ματέρα προσπαθώντας να διατηρήσουν, να συντηρήσουν και να ανανεώσουν την υπάρχουσα δομή, ενώ στη Σαντορίνη, όπου η υποδομή καταστράφηκε από το σεισμό, εφαρμόστηκε πρόγραμμα αναδόμησης. Στη Ματέρα η παραδοσιακή δομή διατηρείται ακόμα, ενώ στη Σαντορίνη αναδύεται μια νεοπαραδοσιακή δομή.

Στη Ματέρα η τουριστική δραστηριότητα οδηγείται σε διαδρομές επίσκεψης της υπόσκαφης κατοικίας, ενώ στη Σαντορίνη η υπόσκαφη αναδόμηση εμπεριέχει νέες χρήσεις, όπως τουριστικά καταλύματα, εστιατόρια και καταστήματα. Και οι δύο τόποι καταφέρνουν να διαχειριστούν τη μοναδικότητά τους δημιουργώντας βιώσιμες συνθήκες, κάτω από διαφορετικές συνθήκες και συντηρώντας τη μνήμη παραδοσιακών μορφών. Βασική αρχή⁶⁵ είναι η σύνοψη της αξιοκρατικής έννοιας ότι κατά περίπτωση είναι καλύτερα να αναστηλώνεις από το να επιδιορθώνεις, καλύτερα να ανακαινίζεις από το να ανοικοδομείς, είναι καλύτερα να ανοικοδομείς από το να διακοσμείς.

⁶⁵ Jolilehto, J., *History of Architectural Conservation*, D.Ph. York University, Γιορκ 1986, σ. 138.

The background image is a sepia-toned photograph of a coastal town. On the left, a large, multi-tiered stone structure, likely a castle or fortress, sits atop a steep cliff. The town's buildings are clustered along the coastline, with a prominent white building featuring a red-tiled roof in the foreground. The sea is visible in the middle ground, and a hazy, mountainous coastline is in the background under a cloudy sky.

ΚΕΙΜΕΝΟ ΕΚΤΟ

Τουριστική διάσταση

Εικ. 58. Αρχιτεκτονική διαφοροποίηση μεταξύ των ελληνικών περιοχών (αρχείο της συγγραφέως, 2011).

6. Τουριστική διάσταση⁶⁶

Η διάσταση του τουρισμού στον αγροτικό χώρο ξεκινά από την Ευρώπη του 17ου και 18ου αιώνα, όταν το αγροτικό τοπίο διαμορφωνόταν για την αναψυχή των τοπικών αρχόντων. Οι ίδιοι αξιωματούχοι ξεκινούσαν για το γύρο της Ευρώπης⁶⁷ και για την επίσκεψη των «εξωτικών» χωρών και των αρχαίων ερειπίων της Αιγύπτου, της Ιταλίας και της Ελλάδας. Στη συνέχεια, με την εκβιομηχάνιση αναπτύχθηκε για τους νεοαστούς τόσο η προσιτή αναψυχή στην ύπαιθρο όσο και η δημιουργία των εθνικών προστατευομένων φυσικών πάρκων.

Σημαντική παράμετρος στον ελληνικό αγροτικό χώρο είναι η γεινίαση με τη θάλασσα, γεγονός που ενισχύει την τουριστική ζήτηση, αφού τα παραλιακά περιβάλλοντα αποτελούν τον ισχυρότερο προορισμό παγκοσμίως⁶⁸. Επιπλέον ο ελληνικός αγροτικός χώρος είναι διάσπαρτος από αρχαιότητες, οι οποίες όχι μόνο αποτελούν ανέκδοτο και αφ' εαυτού πόλο έλξης, αλλά προσφέρουν επίσης και την ψυχολογική «νοσταλγία» στον δυτικό επισκέπτη που γαλουχήθηκε με τα κλασικά πρότυπα. Τέλος, οι ιστορικοί οικισμοί που συγκεντρώνουν πληθώρα ρομαντικών συνειρμών με τη μικρή τους κλίμακα και το φυσικό περιβάλλον, δημιουργούν χώρο ξεκούρασης και αναψυχής με διττή καταξίωση στο επίπεδο των προσδοκιών: των «χρηστών», που ιστορικά δημιουργούν και οικειοποιούνται τον τόπο, και των «δεκτών», που αναζητούν τη διαφορετικότητα.

⁶⁶ Theodoraki-Patsi, J., «Tourism and Greek architecture», *Design Principles & Practices: An International Journal* 4/1 (2010): 39-49, Ιλινόις.

⁶⁷ Lasansky, D.-M., MacLaren, B., *Architecture and Tourism: Perception, Performance and Place*, Berg, Οξφόρδη 2004.

⁶⁸ Hall C.-H., Page, S., *The Geography of Tourism and Recreation*, Routledge, Οξφόρδη 1999, σ. 299.

6.1. Προσποίηση

Από τις πολλές παραμέτρους που οριοθετούν τον τουρισμό στον αγροτικό χώρο, το ιστορικά δομημένο περιβάλλον αποτελεί κυρίαρχο παράγοντα με την ποικιλία των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών και την ασυνείδητη διαδικασία να δημιουργεί οικείους χώρους διαβίωσης. Αυτή η διαπίστωση οδηγεί στην ανασύσταση των παραδοσιακών και ιστορικών τόπων, ακόμη και εκεί όπου έχουν καταστραφεί ή δεν υπάρχουν. Καταργεί και σταματά την «αυθεντική» εξέλιξη και δημιουργεί ψεύτικες αναπαραστάσεις που μιμούνται επιλεγμένες εποχές της ιστορικής διαδρομής ενός τόπου.

Αναδύεται η προσποίηση⁶⁹, δηλαδή η αντιγραφή «παραδοσιακών» μορφών σε αναζήτηση της εκλεκτής ταυτότητας από την ιστορική μνήμη και προβάλλεται στο δομημένο περιβάλλον (εικ. 59). Η προσποίηση έχει σχέση και αναδεικνύεται από τη σύγχρονη τεχνολογία της πληροφορικής που την αναπαριστά εικονικά και την προβάλλει.

Το φαινόμενο δεν είναι καινούργιο και επαναλαμβάνεται ανά τους αιώνες με τις αναβιώσεις περασμένων ρυθμών και ιδιαίτερα του κλασικού αρχαίου, ο οποίος συμβολίζει την «παράδοση» για ολόκληρο το δυτικό πολιτισμό.

Στην Ελλάδα αυτή η αναβίωση-προσποίηση εισήχθη με την ανασύσταση του νεοελληνικού κράτους στα μέσα του 19ου αιώνα, μετά από μια μακρά επικράτησή της στην Ευρώπη και στις αποικίες της. Μάλιστα στην Ελλάδα συνέπεσε με την εποχή κατά την οποία ο υπόλοιπος δυτικός κόσμος, με εισηγητή την Αγγλία, αναρωτιόταν για την αυθεντικότητά του και αναζητούσε ο κάθε λαός ξεχωριστά τις ρίζες του.

Εικ. 59. Αγροτικά κτίσματα «προσποιούμενα» δωμάτια ξενοδοχείου, στην Οία Σαντορίνης (αρχείο της συγγραφέως, 2011).

⁶⁹ Deleuze, G., *The Logic of Sense*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1990, σ. 265.

6.2. Αυθεντικότητα

Η ελληνική αρχιτεκτονική και η εθνική ταυτότητα αναδομήθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα, κατά την ανασύσταση του νεότερου ελληνικού κράτους. Στους νέους οικισμούς εφαρμόστηκαν κλασικά πρότυπα, ενώ στους υφιστάμενους οικισμούς διατηρήθηκαν οι φυσικές υπάρχουσες διανομές. Τα κλασικά πρότυπα για τη Δύση υπήρξαν επιλογή ταυτότητας, στην Ελλάδα όμως εισχώρησαν ως τοπική εξέλιξη. Στην Ελλάδα, κατά τους δύο τελευταίους αιώνες που ορίζονται ως μετα-παραδοσιακοί⁷⁰, οι απόψεις σε αναζήτηση της ταυτότητας αποτυπώθηκαν στο δομημένο περιβάλλον παράγοντας νεοπαραδοσιακή αρχιτεκτονική. Η νεοπαραδοσιακή αρχιτεκτονική σημαίνει την εισαγωγή σύγχρονων λειτουργιών σε παραδοσιακά κελύφη, δηλαδή σύγχρονη εξέλιξη σε αντίθεση με τη θέση της μουσειακής τους συντήρησης, ως υπαίθρια μουσεία για τον τουρίστα «περιηγητή»⁷¹.

Σήμερα, μέσα από το πρίσμα του τουρισμού, οι απόψεις σε σχέση με τη νεοπαραδοσιακή αρχιτεκτονική τονώθηκαν προς δύο κατευθύνσεις: προς την προώθηση της ενδογενούς ανάπτυξης και προς την αρχιτεκτονική αναπαράσταση του «παραδοσιακού» δομημένου περιβάλλοντος για αναψυχή.

Η αρχιτεκτονική στις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας οριοθετείται ιστορικά ανάλογα με τη χρονολογία ένταξης της ευρύτερης περιοχής, στο νεότερο ελληνικό κράτος (εικ. 58).

⁷⁰ Θεοδωράκη-Πάτση, Τ., «Νεο-παραδοσιακό σχέδιο οικισμού: Μετά τις ανοικτές πόλεις», *Τεχνικά Χρονικά*, ΤΕΕ ΙΙ/1-2 (2003), Αθήνα.

⁷¹ Haussen, B., (επιμ.), *Walter Benjamin and the Arcades Project*, Continuum International Publishing Group, Λονδίνο 2006.

Το έτος 1923 είναι καθοριστικό για τον ελληνικό οικιστικό ιστό, γιατί θεσμοθετεί τους προϋπάρχοντες οικισμούς ως «υφιστάμενους», θεωρώντας τους υπόλοιπους ως νεότερους και διαφοροποιώντας και το θεσμικό πλαίσιο δόμησης μεταξύ τους.

Γενικά οι αγροτικοί οικισμοί, με την ήπια εξέλιξή τους και τα ανθρώπινα αρχιτεκτονικά τους στοιχεία – τα οποία έχουν εξελιχτεί κατά τη διάρκεια πολλών αιώνων – προσφέρουν το ιδιαίτερο χρώμα που αναζητά ο «ξένος» επισκέπτης (εικ. 60, 61). Η ισχυρή αρχιτεκτονική τους διαφοροποίηση, προερχόμενη από το στοιχείο στέγασης (κεραμοσκεπή ή δώμα) και τη φυσική ή ιπποδάμεια διανομή των οικοπέδων, συμπληρώνεται από το ιδιαίτερο πνεύμα⁷² που έχει δημιουργηθεί ως ανεπανάληπτο «συμβάν»⁷³.

Αυτά τα κυρίαρχα στοιχεία, όπως και τα υπόλοιπα μορφολογικά, καταγράφονται και εφαρμόζονται ώστε να προστατεύουν ή να δημιουργούν χώρους και τόπους πρόσκλησης τουριστών, διαφημίζοντας την αυθεντικότητά τους και λειτουργώντας ως οικονομικοί πόροι. Ο στόχος όμως είναι η συνεχής συντήρηση της διαβίωσης σε αυτούς τους τόπους που προσφέρουν πολυποίκιλα όχι μόνο καταφύγιο αναψυχής και ηρεμίας στον άνθρωπο, αλλά κυρίως αυτόρρη χώρο αυτοσυντήρησης και αναδημιουργίας.

Πρόκειται για προσέλκυση τουριστών, οι οποίοι σε σύγχρονους οικισμούς αναζητούν την «αυθεντική» διαφορετικότητα. Οι ελληνικοί «παραδοσιακοί» οικισμοί προσφέρουν την «αυθεντική» διαφορετικότητα εξελίσσοντας μια νεοπαραδοσιακή αρχιτεκτονική (εικ. 62) και εξαναγκαζόμενοι να εισάγουν νέες λειτουργίες σε παραδοσιακά κελύφη.

⁷² Norberg-Schulz, Chr., *Genius Loci, a Phenomenology of Architecture*, Rizzoli, Νέα Υόρκη 1980.

⁷³ Tuan, Y.-F., *Space and Place*, University of Minnesota, Μινεάπολις 2005.

Εικ. 60. Κυπαρίσσι (αρχείο της συγγραφέως, 2011).

Εικ. 61. Οία (αρχείο της συγγραφέως, 2011).

Εικ. 62. Η νεοπαραδοσιακή μορφή της Οίας σε αντιπαράθεση με τη παραδοσιακή (απόσπασμα φωτογραφίας, Αρχείο Θηραϊκών Μελετών (επιμ.), Nelly's, 1925-30, Αθήνα 1988, σ. 46).

Εικ. 63. Αλώνι στη Σαντορίνη (αρχείο της συγγραφέως, 2011).

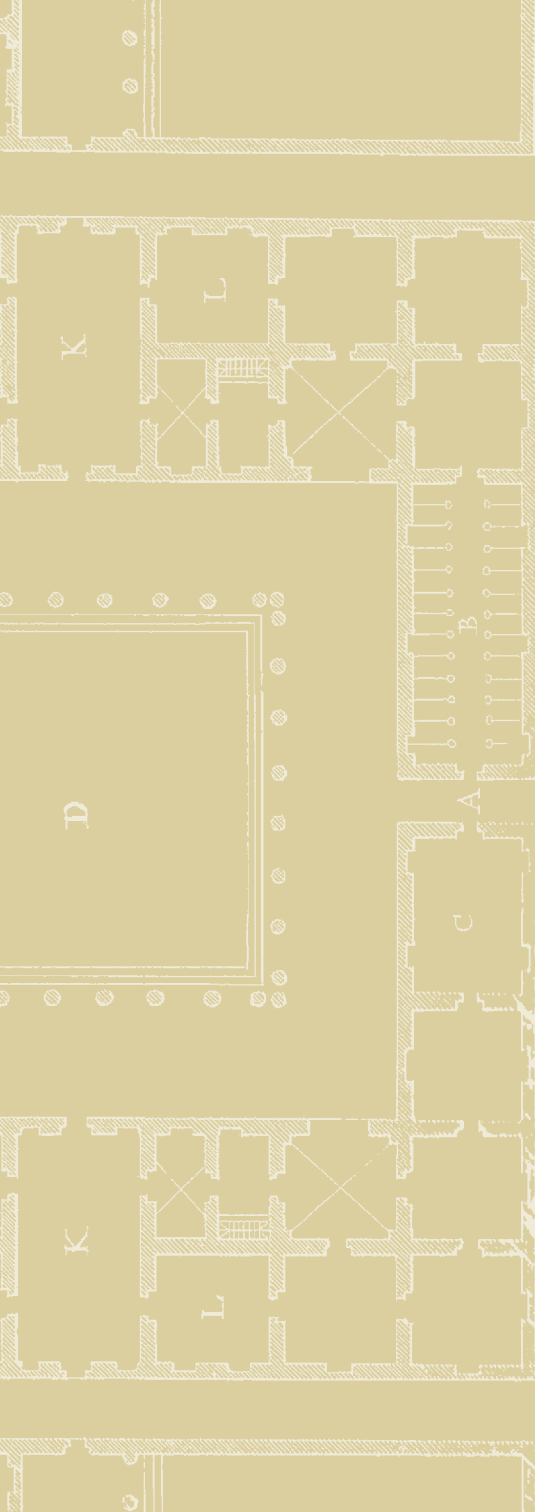
Το θέμα που αναδύεται είναι η μεταλλαγή του τοπικού πληθυσμού από τις πρακτικές των τουριστών, οι οποίοι με τη σειρά τους ασυνείδητα μετατρέπουν τους «παραδοσιακούς» τόπους σε θεματικά πάρκα περιτυλίγοντας τελικά με μια αίσθηση έκπληξης την παροδική διασκέδαση του τουρίστα⁷⁴.

Σίγουρα ο τουρισμός είναι μια σκηνοθετημένη εμπειρία, η οποία όμως προσβλέπει και σε μια «αυθεντική» εμπειρία. Η τοπική ιστορική αρχιτεκτονική ως αληθινή αυθεντικότητα προεξοφλεί την αναμενόμενη έκπληξη και ευχαρίστηση. Η ασύμβατη όμως λογική μεταξύ του επισκέπτη και του χρήστη⁷⁵ τοπικού πληθυσμού δημιουργεί μια υστερία χρησιμοποίησης κάθε πιθανής πρόσκλησης (ιστορική διαδρομή, καθημερινά ήθη και έθιμα, θρησκευτική πρακτική, φυσικό περιβάλλον), ώστε να ικανοποιηθεί ο πρώτος.

Η ιδιαίτερη ταυτότητα κάθε τόπου είναι κοινωνικό αγαθό και η διαδικασία δημιουργίας της χάνεται στο χρόνο. Η σύγχρονη μαζική εισβολή του τουρισμού ζωντανεύει και δυναμώνει τον τόπο, αλλά η τύχη και η προεξοφλούμενη αποδόμησή του είναι αδύνατο να οριοθετηθεί (virtu και fortuna). Η προεξοφλούμενη αποδόμηση χρειάζεται να κρατά τον τοπικό πληθυσμό σε επιφυλακή, διατηρώντας και εντατικοποιώντας τις βασικές αγροτικές λειτουργίες (εικ. 63), τις μόνες που θα του επιτρέψουν να επιβιώσει σε εποχή κρίσης.

⁷⁴ Sorkin, M., *Variation on a Theme Park*, Hill & Wang, Νέα Υόρκη 1992.

⁷⁵ Castells, M., *The Rise of the Net-work Society*, Blackwell, Οξφόρδη 1992.

Σ

ΚΕΙΜΕΝΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ορθολογισμός – εμπειρισμός

Εικ. 64. Σκίτσο της Μονής της Αποκάλυψης στην Πάτμο, από τον Basil Grigorovitch Barsky, 1735 (Ιακωβίδης, Χ., Χώρα Πάτμου, Αθήνα 1978, σ. 78).

7. Ορθολογισμός – εμπειρισμός

*Ενώ στα κλασσικά έργα το μέρος είναι εκπρόσωπος του όλου,
στα χριστιανικά το όλο και μόνο καθορίζει τα μέρη...*

A. Μιχελής⁷⁶

Συστημικές αντιμετωπίσεις και συνεργασία των επιστημών σήμερα (βιολογία, ψυχολογία, νευρολογία, γλωσσολογία κ.ά.) φωτίζουν τη διττή διαδρομή της οπτικής αντίληψης στον ανθρώπινο εγκέφαλο⁷⁷. Η βασική διαπίστωση μεταξύ των δύο διαδρομών είναι ότι ο άνθρωπος λειτουργεί με δύο τρόπους, ενεργώντας εμπειρικά, δηλαδή χρησιμοποιώντας την οπτική πληροφορία, και αναλυτικά, δηλαδή δομώντας την οπτική επίγνωση. Το θέμα της διττής αντίληψης εικονογραφείται παραστατικά μεταξύ της δυτικής και ανατολικής οργάνωσης και δόμησης του χώρου. Πρόκειται για τη διάσταση που διατυπώθηκε από τους προσωκρατικούς φιλόσοφους Ηράκλειτο και Παρμενίδη με τις συμπληρωματικές ιδέες τους περί αρμονίας, οι οποίες προετοίμασαν την ανάδυση του δυτικού ορθολογισμού κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα.

Το φαινόμενο της διττής αντιληπτικής οργάνωσης εμφανίζεται με ευκρίνεια στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής. Στη Δύση εξελίχτηκε ορθολογικά και με συστηματική εκπαίδευση, ενώ στην Ανατολή με την πρακτική εμπειρική σύνθεση (εικ. 64).

⁷⁶ Μιχελής Π.Α., *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα 1978, σ. 76.

⁷⁷ Milner, D., Goodale, A., *The Visual Brain in Action*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1995.

7.1. Νεοκλασική αρχιτεκτονική

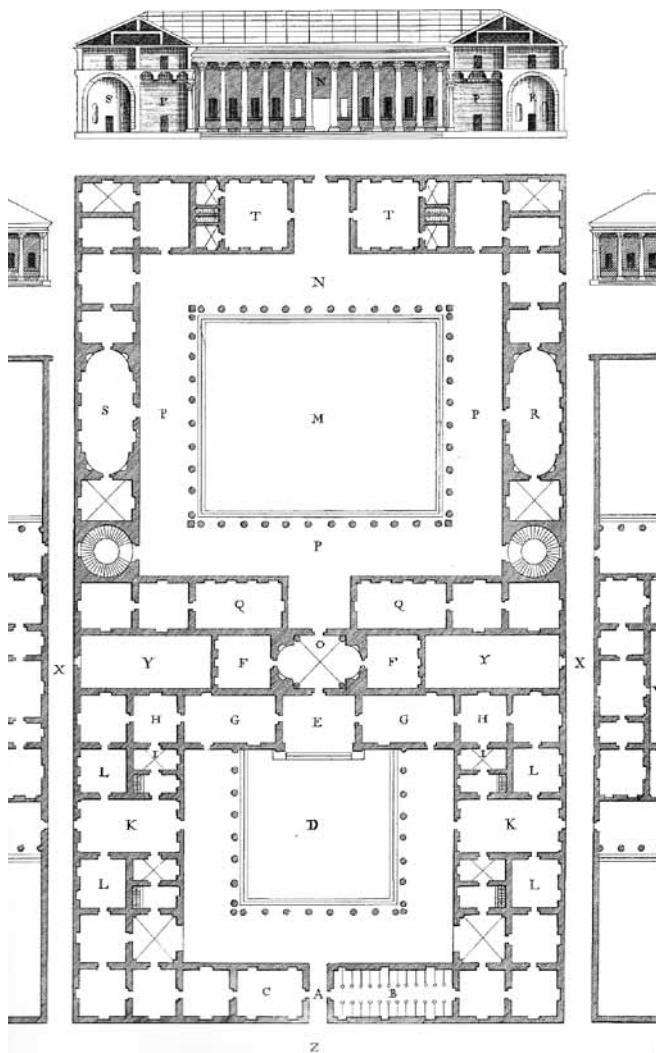
Ο νεοκλασικισμός, επανερχόμενος συχνά στη Δύση μετά την Αναγέννηση, αναφερόταν κυρίως στη ρωμαϊκή αναπαράστασή της, όπως είχε καταγραφεί από τον Βιτρούβιο και τον Παλλάδιο. Η επιστροφή του στα τέλη του 17ου - αρχές 18ου αιώνα ανέδειξε τις αρχές της αρμονίας, της λειτουργίας και της καθαρότητας της μορφής της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας.

Στη Δύση ο νεοκλασικισμός στα τέλη του 17ου αιώνα αποτελούσε τη συνταγή για την αρχιτεκτονική επιτυχία. Το συντακτικό του, οι ρυθμοί ιωνικός, δωρικός και κορινθιακός, και οι αναλογίες του δοκιμάστηκαν σε όλες τις κλίμακες. Οι κανόνες του αποτυπώθηκαν σε βιβλία και καταξιώθηκε ως ο πρώτος διεθνής ρυθμός. Η εφαρμογή του είχε ανάγκη την αρχιτεκτονική θεωρία και οδήγησε στην ίδρυση αρχιτεκτονικών σχολών.

Η θεωρία της κλασικής αρχιτεκτονικής είχε κωδικοποιηθεί από τον Βιτρούβιο τον 1ο μ.Χ. αιώνα, ο οποίος με τα δέκα βιβλία του «Περί αρχιτεκτονικής»⁷⁸ στόχευε να διδάξει τους αρχιτέκτονες. Κατά το 15ο και 16ο αιώνα μεταφράστηκαν στα γερμανικά, ισπανικά, γαλλικά και αγγλικά, και επέδρασαν στην αρχιτεκτονική επιστημονοποίηση από τους Φιλίπο Μπρουνελέσκι και Λεόν Μπατίστα Αλμπέρτι. Στη συνέχεια ο Αντρέα Παλάντιο που θεωρούσε τον Βιτρούβιο δάσκαλο και οδηγητή του, προέκτεινε τη θεωρία σε κατοικίες για τις ανάγκες ενδαιήτησης και ελέγχου των αγροκτημάτων των ευγενών στον ιταλικό αγροτικό χώρο (εικ. 65) και στις κατακτήσεις τους (Ενετοκρατία – Γενουοκρατία) (εικ. 66, 67).

⁷⁸ Vitruvius, *The Ten Books of architecture*, μετάφρ. M.H. Morgan, Dover Publications, Νέα Υόρκη 1960.

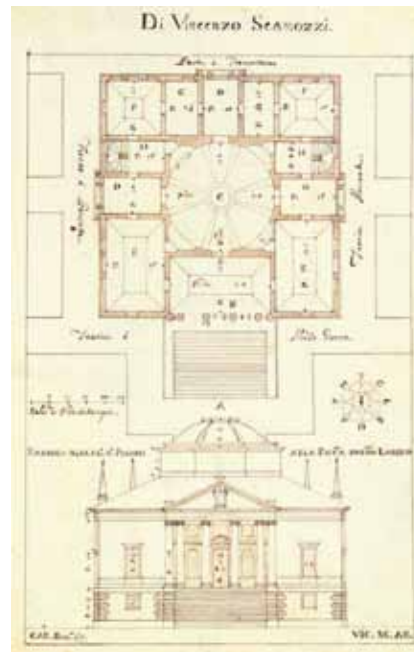
Εικ. 65. Ελληνική οικία κατά τον Παλάντιο
(Palladio, A., The four Books of
Architecture, Dover Publications,
Νέα Υόρκη 1965, σ. 47).

Από τα τέλη του 17ου αιώνα οι συγγραφείς έγιναν περισσότερο αφαιρετικοί και διατυπώθηκε για πρώτη φορά η ανάγκη για την καθαρότητα της μορφής και των αναλογιών. Με την ανακάλυψη (1748-1860) της Πομπηίας και του Ηρακλείου που καταστράφηκαν τον 1ο μ.Χ. αιώνα από την έκρηξη του Βεζούβιου στην Ιταλία, έγινε κατανοητή η φύση της κλασικής αρχιτεκτονικής και ο διαχωρισμός ή η συνεργασία της αγροτικής με την αστική οικία (εικ. 67). Ρωμαίοι συγγραφείς⁷⁹ είχαν περιγράψει και εφαρμόσει τις ιδιαίτερες απαιτήσεις της αγροτικής κατοικίας.

Ο κλασικισμός έγινε η κοινή γλώσσα των αρχιτεκτόνων και των αριστοκρατών πελατών τους, ως ο μόνος λογικός τρόπος να οικοδομείς. Στην Αγγλία κυκλοφόρησαν πρακτικοί οδηγοί όπως ο *Vitruvius Britannicus*⁸⁰. Τα νοήματά του, όπως η εκλέπτυνση, η αναλογία και οι κανόνες, αποκρυπτογραφήθηκαν, μετατρέποντας τους αρχιτέκτονες σε λόγιους και τους λόγιους σε αρχιτέκτονες.

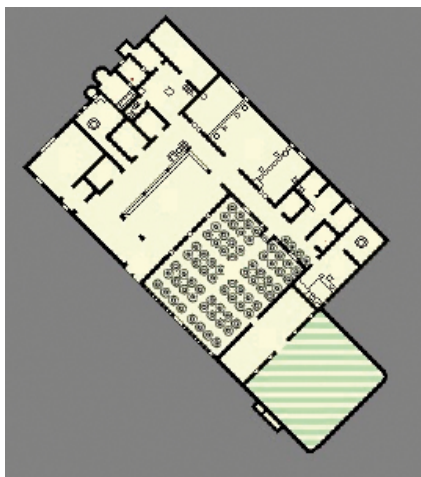
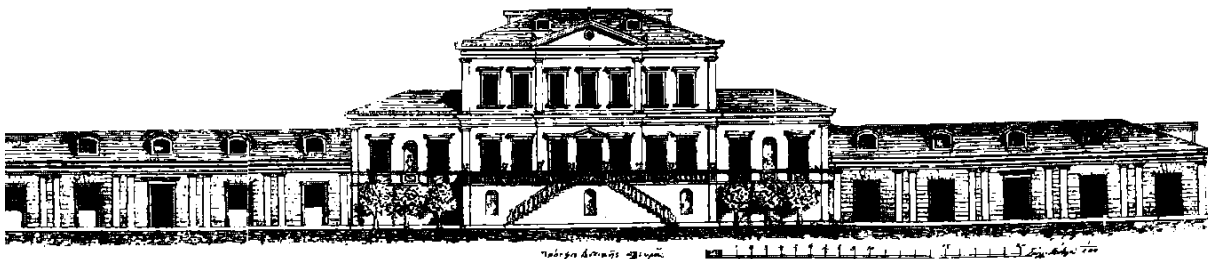
Στις αρχιτεκτονικές σχολές πρωτοπόροι δάσκαλοι του νεοκλασικισμού, από το 17ο αιώνα ήδη, συνέλαβαν και δίδαξαν τις έννοιες της λειτουργικότητας και της μορφολογικής συνέπειας, κατανοώντας τη φύση της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής. Στην Ιταλία, ο Carlo Lodoli προέβλεψε τις έννοιες της λειτουργικότητας και της αλήθειας των υλικών. Στη Γαλλία παράλληλα αναδύθηκε μια νέα οπτική της αρχιτεκτονικής, βασισμένη στον ορθολογισμό και στην καθαρότητα της φιλοσοφίας του Καρτεσιού. Το 1683 ο Claude Perrault δημοσίευσε

Εικ. 66. Οικία Trevizan στις Καλάθενες νομού Χανίων (Φατούρου-Ησυχάκη, Κ., Η ρετόντα της Κρήτης, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 1972).

⁷⁹ Ο Κάτων ο Πρεσβύτερος (234-149 π.Χ.) συνέγραψε το βιβλίο *De agricultura*, ο Μάρκος Τερέντιος Βάρρων (116-27 π.Χ.) συνέγραψε τρία βιβλία *De re rustica* και ο Λεύκιος Ιούνιος Μοδεράτος Κολουμέλλας (4-70 μ.Χ.) συνέγραψε δώδεκα βιβλία *De re rustica*. Όλα έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά και εκδοθεί από τη Loeb Classical Library.

⁸⁰ Campbell, C., *Vitruvius Britannicus*, Blom, Νέα Υόρκη 1967.

Εικ. 67. Η εξοχική κατοικία Κοκκίνη στη Ζάκυνθο (Ζήβας, Δ.Α, «Η κατοικία στα Επτάνησα», Doumanis O., Oliver, P. (επιμ.), Οικισμοί της Ελλάδας, Αρχιτεκτονικά Θέματα, Αθήνα 1974, σ. 106).

Εικ. 68. Αγροτική κατοικία στο Boscoreale κοντά στην Πομπηία (<http://class.lism.catholic.edu.au/ahist-dvd/ahist-hsc/Pompeii>).

ένα βιβλίο, στο οποίο οι ρυθμοί, η συμμετρία, η αναλογία και τα μαθηματικά ήταν το μέτρο της καλής αρχιτεκτονικής. Το 1706 ο αββάς de Cordemoy παρουσίασε τη δική του λογική για την αλήθεια στην αρχιτεκτονική. Ήταν βιτρουβιανή, αλλά με μεγαλύτερη πνευματικότητα και εικονογραφημένη με σύγχρονά του παραδείγματα. Έμφασή του ήταν ότι κάθε στοιχείο της δομής πρέπει να εκφράζει τη λειτουργία του. Οι ιδέες του έγιναν κατανοητές από έναν άλλο αββά, τον Marc-Antoine Laugier, η «πρωτόγονη καλύβα» του οποίου προτάθηκε το 1752 ως η ιστορική αρχή και η φιλοσοφική απόδειξη του κλασικού ρυθμού. Σε πρακτικό επίπεδο υιοθετήθηκαν από τον μεγάλο δάσκαλο Jacques-François Blondel, ο οποίος συνέγραφε άρθρα στην *Εγκυκλοπαίδεια* του Ντιντερό και του οποίου οι αρχές δημοσιεύτηκαν στο 12ο τόμο, στο θέμα «Cours d' architecture». Αυτές οι κλασικές επιδράσεις στη Γαλλία πέρασαν από τη γενιά του François Mansart στον Jacques-Ange Gabriel. Το έργο του Blondel ακολουθήθηκε από τους Pierre Patte, Nicolas Le Camus de Mézières, Jean-Baptiste Rondelet και Jean-Nicolas-Louis Durand.

Οι αρχιτεκτονικές σχολές γεννήθηκαν το 1671 με την ίδρυση της Académie Royale d'Architecture στο Παρίσι. Αντίστοιχα ιδρύματα αναπτύχθηκαν στις κύριες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως στη Μαδρίτη το 1744, καθώς και σε πόλεις της Αμερικής.

Οι ορθολογικές θεωρίες των αρχιτεκτονικών σχολών δεν είχαν χώρο για «ποίηση» και δεν επέδρασαν στην Αγγλία, όπου η εναλλακτική φι-

λοσοφία της τοπικότητας άρχισε να αναπτύσσεται με την ανάδυση του κινήματος «picturesque». Το κίνημα αυτό ήταν κάτι πολύ περισσότερο από αρχιτεκτονική και περιλάμβανε την αναβίωση τοπικών αρχιτεκτονικών στοιχείων. Οι αρχιτέκτονες του κινήματος προσκαλούσαν περισσότερο τις αισθήσεις και τα συναισθήματα, παρά τη σκέψη, και αναζητούσαν αντιδράσεις σε σκηνικές παρουσιάσεις. Η καταξίωση αυτών των ιδεών δεν ήταν η καρτεσιανή λογική, αλλά το βιβλίο του Edmund Burke, *Inquiry into the Sublime and the Beautiful*, του 1757.

Γενικά ο νεοκλασικισμός δεν ήταν ένας ενιαίος ρυθμός, αλλά διαμόρφωσε διάφορες αναπαραστάσεις⁸¹ και μετατοπίσεις:

- παλαδιανισμός στην Αγγλία, 1720-1730
- ρωμαϊκά πρότυπα στην Αγγλία, στη Γαλλία και στην Αμερική, 1730-1760
- ελληνική κλασική αναγέννηση στη Γερμανία και στη Γαλλία, 1760-1821.

Η τελευταία μεταλαμπαδεύτηκε στην Ελλάδα από τους Βαυαρούς βασιλείς της νεότερης Ελλάδας.

Αυτό που πρέπει να κατανοηθεί είναι ότι ο προβληματισμός για την αρχιτεκτονική επί αιώνες αφορούσε τα θρησκευτικά και δημόσια κτίρια καθώς και τα παλάτια και επαύλεις των ευγενών. Μόλις το 19ον αιώνα μετακινήθηκε προς την ατομική και συλλογική κατοικία, όπου οι μνημειώδεις ρυθμοί δεν είχαν χώρο. Ο προβληματισμός όμως που προέκυψε από τους θεωρητικούς λόγιους και τα συγγράμματά τους για την αλήθεια των υλικών και της λειτουργίας, προετοίμασε το μοντέρνο κίνημα.

Το μοντέρνο κίνημα αποδόμησε τις ιστορικές μορφές και έδωσε λύσεις στα οικιστικά προβλήματα των μεγάλων πυκνοτήτων. Στον

⁸¹ Wittkower, R., *Architectural Principles in the Age of Humanism*, W. Norton & Co, Νέα Υόρκη 1962.

αγροτικό χώρο όμως επιβίωσαν οι πρωτογενείς μορφές δόμησης, οι οποίες αναπαράχτηκαν γιατί αποτελούσαν τον προσφορότερο τρόπο δόμησης, συνεπικουρούμενες από την αγγλική προτροπή της γραφικότητας και «εικονογράφησης».

Αξίζει να επισημανθούν οι σπουδαίοι λόγιοι-αρχιτέκτονες, οι οποίοι πρωτοσυνέλαβαν τις επίκαιρες μέχρι σήμερα έννοιες της αλήθειας των υλικών, της απλότητας και της καθαρότητας της μορφής:

Ο Carlo Lodoli (1670-1761) ήταν Φρανκισκανός πάστορας που εργάστηκε ως θεωρητικός αρχιτέκτονας, μαθηματικός και δάσκαλος. Περιγράφεται ως ο Σωκράτης της αρχιτεκτονικής και παρόλο που τα συγγράμματα που έγραψε δεν σώζονται, το έργο του έγινε διάσημο από τις αναφορές άλλων. Συγκεκριμένα ο Francesco Algarotti συμπεριέλαβε το έργο του Lodoli στο δικό του σύγγραμμα *Saggio Sopra de l' architettura* (1757).

Ο Andrea Memmo επιχείρησε να δικαιώσει τις θεωρίες του Lodoli στο έργο του *Elementi d' architettura Lodoliana* (1785)⁸², το οποίο δημοσιεύτηκε πριν την έκδοση του Lodoli, *Apology immagini* το (1787). Ο Francesco Milizia (1725-1798), άλλος ένας μαθητής του Lodoli, δημοσίευσε μια μακρά διατριβή με θέμα *Principles of Civic Architecture* (1781)⁸³ όπου επεξεργάστηκε ένα αρχιτεκτονικό σύστημα εμπνευσμένο από τη σύγχρονή του επιστήμη.

⁸² Neveu, M. J., *Architectural Lessons of Carlo Lodoli*, Phd., Mc Gill University, Κεμπέκ 2006, σ. 237-358.

⁸³ Tzonis, A., Lefavre, L., *The Emergence of Modern Architecture: a Documentary History from 1000 to 1810*, Routledge, Οξφόρδη 2004, σ. 426.

Ο Lodoli πέρασε δώδεκα χρόνια (1739-1751) στο γραφείο του Padre Generale di Terra Santa στη Βενετία, όπου αφιερώθηκε στην αναστήλωση (1739-43) του πανδοχείου των προσκυνητών στο παρακείμενο μοναστήρι. Πρόκειται για το μοναδικό πραγματοποιημένο αρχιτεκτονικό του έργο.

Ο Ιταλός φιλόσοφος και κριτικός τέχνης Francesco Algarotti (1712-1764) γεννήθηκε στη Βενετία από έναν πλούσιο έμπορο. Σπούδασε φυσικές επιστήμες και μαθηματικά ένα χρόνο στη Ρώμη και μετά στην Μπολόνια. Είκοσι χρόνων πήγε στο Παρίσι, όπου έγινε φίλος με τον Βολταίρο. Συνέγραψε το *Newtonianismo per le dame*⁸⁴, ένα έργο οπτικής. Μετά δύο χρόνια βρέθηκε στο Λονδίνο, όπου έγινε Fellow της Royal Society. Υπήρξε ο κύριος συλλέκτης του Μουσείου της Δρέσδης.

Ο αββάς Jean-Louis de Cordemoy με το έργο του *Nouveau traité de toute l'architecture* (1706)⁸⁵, επηρέασε την αναζήτηση της απλότητας και της καθαρότητας της μορφής, δηλώνοντας ότι η κλασική ελληνική αρχιτεκτονική υπερέχει της ρωμαϊκής.

Ο αββάς Marc-Antoine Laugier (1713-1769) ήταν Ιησουΐτης πάστορας και από τους πρώιμους θεωρητικούς της αρχιτεκτονικής. Συνέγραψε το έργο *Essai sur l'architecture* (1753)⁸⁶.

Ο François Blondel (1731-1809) ήταν ο πρώτος διευθυντής της Ακαδημίας Αρχιτεκτονικής του Παρισιού και συστηματοποίησε τη διδασκαλία της αρχιτεκτονικής. Συνέγραψε δοκίμιο για τις κατοικίες διασκέδασης (διακοπών) των ευγενών στην ύπαιθρο με τίτλο *De la distribution des maisons*

⁸⁴ Algarotti, F., *Newtonianismo per le dame: ovvero dialoghi sopra la luce e i colori*, Napoli 1737. Ψηφιακή έκδοση: University of Bologna, Μπολόνια 2004.

⁸⁵ Cordemoy, J.-L., de, *Nouveau traité de toute l'architecture*, Gregg, Νέα Υόρκη 1966.

⁸⁶ Laugier, M.-A., *Essai sur l'architecture*, Kessinger Publishing, Μοντάνα 2009.

Εικ. 69. Αγροτικό εργοστάσιο αλατιού, 1774-1799 ([http:// en.wikipedia.org/.../Claude_Nicolas_Ledoux](http://en.wikipedia.org/.../Claude_Nicolas_Ledoux)).

de plaisance, et de la décoration des édifices en général (1737-38).

Ο Pierre Patte (1723-1814) εργάστηκε ως βοηθός του Blondel και ήταν ο πρώτος που μελέτησε και σχεδίασε οδό σε τομή συμπεριλαμβάροντας σύστημα αποχέτευσης. Διατύπωσε την έννοια της πόλης ως αστικού οργανισμού, στον οποίο κάθε μία αλλαγή ενός στοιχείου επιδρά στα υπόλοιπα. Αργότερα οι ιδέες του χρησιμοποιήθηκαν από τον Baron Haussman για την αναδιάρθρωση του Παρισιού.

Ο Jean-Nicolas-Louis Durand (1760-1834) ήταν καθηγητής της Ecole Polytechnique και δίδαξε τυποποιημένα στοιχεία, τα οποία προετοίμασαν τα βιομηχανικά οικοδομικά στοιχεία.

Ο Etienne-Louis Boullée (1728-1799), ένας οραματιστής αρχιτέκτονας, καθιέρωσε την αναγωγή και την επαγωγή στην αρχιτεκτονική, δηλαδή ότι «για να συνθέσεις ένα σχέδιο προχωράς από τη λεπτομέρεια στη σύνθεση», ενώ «για να αναλύσεις ένα σχέδιο προχωράς από τη σύνθεση στη λεπτομέρεια».

Ο Claude-Nicolas Ledoux (1736-1806) ήταν μαθητής του Blondel και δίδασκε στην Ακαδημία Αρχιτεκτονικής του Παρισιού. Ασχολήθηκε και με την αρχιτεκτονική των «γενικών αγροκτημάτων», τα οποία ευημερούσαν στο τέλος του 17ου αιώνα. Η ουτοπία του για το «αγροτικό εργοστάσιο αλατιού» δεν ολοκληρώθηκε, αλλά ήταν μια εισαγωγή στην ιδέα της έκφρασης της λειτουργίας και της ταυτότητας στη μορφή της σύνθεσης (εικ. 69).

7.2. Βυζαντινή αρχιτεκτονική

Η βυζαντινή αρχιτεκτονική βασίζεται στην πρακτική εξάσκηση και εμπειρία των μαστόρων σε εργαστήρια και εργοτάξια. Μέχρι τον 6ο αιώνα μ.Χ. ο αρχιτέκτονας ονομαζόταν μηχανικός ή μηχανοποιός, ένας τίτλος που προϋποθέτει εκπαίδευση όμοια με αυτήν της εποχής του Βιτρούβιου. Οι αρχιτέκτονες της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη ήταν αρχιτέκτονες με εκπαίδευση, ο Ισίδωρος ήταν καθηγητής γεωμετρίας και ο Ανθέμιος μαθηματικός και συγγραφέας πολλών τεχνικών δοκιμίων.

Δεν υπάρχει αναφορά σε αρχιτέκτονες ή μηχανικούς μετά τον 6ο αιώνα μ.Χ., παρά μόνο στους κτήτορες. Αντίθετα, μνημονεύονται οι μάστορες και πρωτομάστορες. Οι βυζαντινοί οικοδόμοι λειτουργούσαν με εντολές του άρχοντα και διαφόρων έμπιστων παρακείμενων του που επέβλεπαν, αλλά κανένας δεν αναφέρεται ως αρχιτέκτονας ή μηχανικός. Επίσης, εκτός από μερικούς κανόνες για την οργάνωση των σιναφιών και των σωματείων, δεν υπάρχει αναφορά σε ειδική θεωρητική εκπαίδευση⁸⁷. Υπάρχει όμως μια σειρά νομοθετημάτων με περιορισμούς και απαγορεύσεις σχετικά με την προστασία των δικαιωμάτων των υφιστάμενων οικοδομών, τα οποία διαδέχτηκαν τον Ιουστινιανό Κώδικα: το Δοκίμιο του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη (6ος αι.), ο Πρόχειρος Νόμος του Βασιλείου Α΄ (872), η Επαναγωγή (879-886), τα Βασιλικά (900), το Επαρχικόν Βιβλίον και οι Νεαρές του Λέοντος του Σοφού (10ος αι.), η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου (1453) και το Νομικόν του Θεόφιλου εξ Ιωαννίνων (1788). Η βυζαντινή νομοθεσία καθορίζει πώς ακριβώς πρέπει να γίνεται η ανοικοδόμηση στα οικοδομικά

⁸⁷ Ousterhout, R., *Master Builders of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Φιλαδέλφεια 1999, σ. 44.

Εικ. 70. Σκίτσο της Νέας Μονής Χίου από τον Basil Grigorovitch Barsky, 1735 (Μπούρας, Χ., Η Νέα Μονή Χίου, Εμπορική Τράπεζα, Αθήνα 1981, σ. 49).

τετράγωνα⁸⁸, το πλάτος των δρόμων, τις αποστάσεις των προεξοχών, τους ανοικτούς ή κλειστούς ημιυπαίθριους χώρους, την πρόσβαση στους ορόφους και στα γειτονικά σπίτια. Οι νομοθετικοί κανόνες και η εμπειρία των μαστόρων συνεργάζονταν με αποτέλεσμα τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας (εικ. 70, 71, 72, 73).

Ο νεοκλασικισμός έχει στην Ελλάδα την απαιτούμενη εντοπιότητα και η θεωρία του για λειτουργικότητα, αλήθεια στην αρχιτεκτονική και καθαρότητα αποτελεί γηγενή παράδοση. Παράλληλα η βυζαντινή οικοδομία έχει εξελίξει οργανικά πρότυπα δόμησης, των οποίων η τέχνη σώζεται σε εκατοντάδες εκκλησιαστικά κτίσματα και οικισμούς.

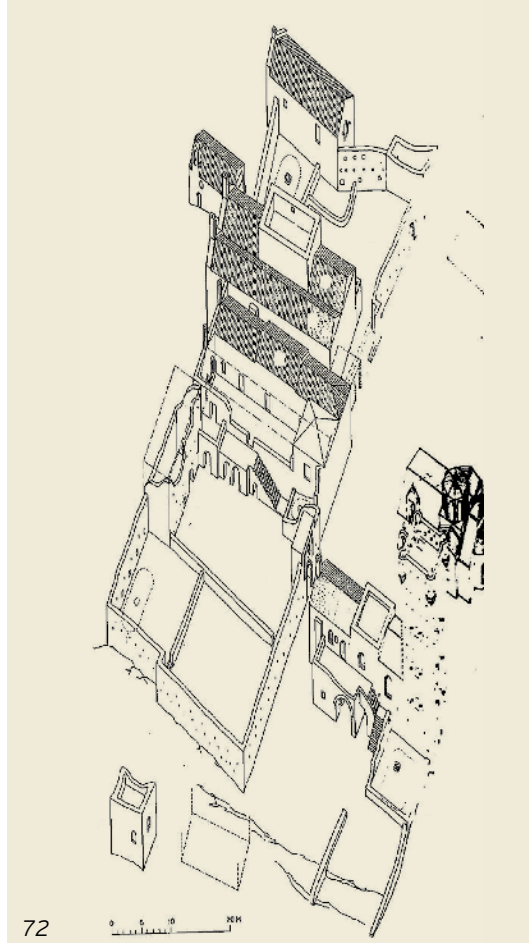
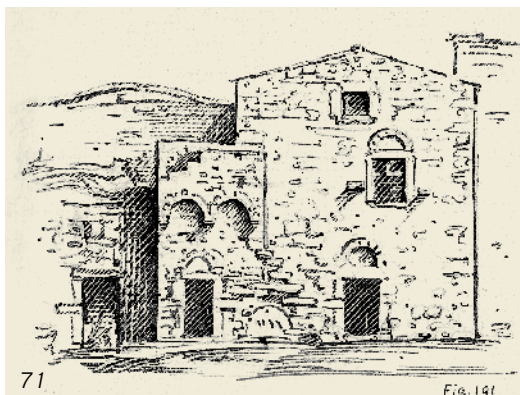
Για την Ελλάδα και οι δύο ρυθμοί αποτελούν παράδοση και στοιχεία τους εξελίχθηκαν ανά τους αιώνες. Οι μεγάλοι δάσκαλοι της δυτικής αρχιτεκτονικής που αναφέρθηκαν, σχεδίασαν κυρίως δημόσια κτίρια και τα έργα τους απέχουν από την ελληνική κλίμακα της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής της ίδιας εποχής. Έθεσαν όμως τις βάσεις για την πορεία της διεθνούς αρχιτεκτονικής, η οποία τίμησε την Ελλάδα ως νεοκλασικισμός και ως μεταπαγκόσμια επιστροφή στις ιστορικές αξίες.

Εικ. 71. Σκίτσο του Δ. Πικιώνη μιας κατοικίας στον Κάμπο της Χίου (Πικιώνης, Δ., Η αρχιτεκτονική της Χίου, Ινδικτος, Αθήνα 2000, σ. 49).

Εικ. 72. Οικισμός Καριούπολη, στη βόρεια «προσπληακή» Μάνη (Σαΐτας, Γ., «Μάνη», Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Μέλισσα, Αθήνα 2001, σ. 37).

Εικ. 73 Αναπαράσταση της Καστοριάς (Μουτσόπουλος Ν., Καστοριά, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1974, σ. 428).

⁸⁸ Μουτσόπουλος, Ν., *Η αρχιτεκτονική προεξοχή «Σαχνισί»*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 333.

Αντί επιλόγου

Ανεπανάληπτο το παραδοσιακό συμβάν

Η αρχιτεκτονική έχει ανάλογη επίδραση με το ρυθμό. Η συμμετρία της μορφής, η επανάληψη του ίδιου μοτίβου, κάνει την αντίληψη να ταλαντεύεται... και να αποβάλλει τις ακατάπαυστες αλλαγές, επαναφέροντας στην καθημερινή ζωή τη συνείδηση της προσωπικότητάς μας...

H. Bergson⁸⁹

Οι μικροί «παραδοσιακοί» τόποι, οι οποίοι αναπτύχθηκαν σταδιακά κατά τη διάρκεια πολλών αιώνων, δημιούργησαν οικεία χαρακτηριστικά και έγιναν ευχάριστοι τόποι.

Η δημιουργία τους είναι αποτέλεσμα των διαφορετικών αντιλήψεων των επάλληλων εποχών και της αλληλοεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον του. Σε αυτούς τους «παραδοσιακούς» χώρους υπάρχουν επίσης χαρακτηριστικά που ενεργοποιούν τη μνήμη της ιστορικής συνέχειας και η οποία λειτουργεί διαφορετικά μεταξύ των γηγενών ή των επισκεπτών. Οι αντιληπτικές διαφοροποιήσεις δημιουργούν αντίστοιχους τόπους που διατηρούν, συνεχίζουν ή μιμούνται την παράδοση. Παρ' όλο που ο χαρακτήρας του τόπου είναι ένα συμβάν που δεν εμφυτεύεται ούτε προγραμματίζεται, πολλοί συγγραφείς διατύπωσαν απόψεις και θεωρίες με τις οποίες πειραματίστηκαν με αποτέλεσμα ο χρήστης του παραδοσιακού χώρου, με τις καθημερινές του δραστηριότητες, να αναδειχθεί ο κυρίαρχος συντελεστής της δημιουργίας του ιδιαίτερου χρώματος κάθε τόπου.

Πρόκειται για μια διαδρομή οικειοποίησης του χώρου, η οποία δημιουργεί την ιδιαιτερότητα κάθε τόπου. Συμπερασματικά ο διάλογος του χώρου με τον τόπο απλοποιείται στη θέση ότι ο χώρος είναι πολύπλοκος και ασύλληπτος, ενώ ο τόπος είναι γνώριμος και αναγνωρίσιμος, δηλαδή οικείος. Ο οικείος τόπος αποτελείται από αναγνωρίσιμες διαδρομές και σύμβολα⁹⁰ και στοιχειοθετείται από τα

⁸⁹ Bergson, H., *Time and free will*, Dover Publications, Νέα Υόρκη 2002, σ. 17.

⁹⁰ Tuan, Y.-F., *Space and Place*, University of Minnesota, Μινεάπολις 2005.

σταθερά στοιχεία που προσλαμβάνει η αντίληψή μας. Η αντίληψη επηρεάζεται από τον πολιτισμό, την εκπαίδευση και τη μνήμη. Κάποια σταθερά σημεία αναφοράς, όπως ένα μνημείο ή ένα χαρακτηριστικό φυσικό στοιχείο που προβάλλεται στη θέα, διαμορφώνει την αντίληψη, εισχωρεί στη μνήμη και σηματοδοτεί τον τόπο.

Ο τόπος εξαρτάται από τη βαθύτερη συνείδηση της ζωής, της οποίας συστατικά είναι η κίνηση, η δημιουργία, η ελευθερία και η μνήμη⁹¹.

Ο παραδοσιακός χώρος αναδημιουργείται στη σύγχρονη εποχή και επαναχρησιμοποιείται, προσφέροντας ενεργητική εναλλαγή και δημιουργική δυναμική⁹². Προτείνεται μάλιστα η επανάληψη του αφεαυτού ως διαδικασία αναπαραγωγής της προέλευσής του και όχι η αντιγραφή. Δηλαδή έγινε αποδεκτό ότι δεν χρειάζεται η επανάληψη ενός προτύπου ή μιας ταυτότητας, αλλά η ενεργοποίηση της διαδικασίας αναπαραγωγής τους. Πρόκειται για μια αλλαγή στο χρόνο και για την επανάληψη της ίδιας ενέργειας εις το τετράγωνο. Ο Deleuze θυμίζει ότι στην πραγματική ζωή δεν υπάρχει επανάληψη του ίδιου πράγματος, γιατί τίποτα δεν επαναλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο. Όπως μια γιορτή που ακολουθεί το ίδιο πρόγραμμα, αλλά ποτέ δεν είναι ίδια.

Το φαινόμενο της αναδημιουργίας και επαναχρησιμοποίησης του παραδοσιακού χώρου εμφανίστηκε μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με δύο παράλληλες εκφάνσεις στο δυτικό κόσμο (μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και Ευρώπης⁹³). Στην Αμερική προσανατολίστηκε στην οικονομική ανάπτυξη και στην κατανάλωση μιας πολιτιστικής αναψυχής, ενώ στην Ευρώπη προσανατολίστηκε από την ανάγκη αναδόμησης του πολιτικού και ιστορικού επαναπροσδιορισμού, μετά τις καταστροφές από τον πόλεμο. Η κατανάλωση της παράδοσης, λοιπόν, προσδιορίζει την αναδημιουργία του παραδοσιακού χώρου από τη μια πλευρά του Ατλαντικού, ενώ στην Ευρώπη χρησιμοποιείται και ως εργαλείο επανασύνδεσης με το παρελθόν. Η διαδικασία όμως της αναδημιουργίας του παραδοσιακού χώρου είναι απρόβλεπτη και ασταθής. Η ετερογένεια και ο υβριδισμός είναι έμφυτες διαδικασίες

⁹¹ Bergson, H., *Matter and Memory*, MIT Press, Κέμπριτζ 1991.

⁹² Deleuze, G., *Difference and Repetition*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, 1994.

⁹³ Powell, K., *Architectural Reborn: Converting old Buildings for New Uses*, Rizzoli, Νέα Υόρκη 1999.

με εκρηκτική δυναμική και ο σχεδιασμός δεν είναι σε θέση να ανταπεξέλθει στα άυλα θέματα των νθών και εθίμων της σύγχρονης πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Αναδύονται λοιπόν τα ερωτήματα:

Σε τι αναφέρεται ο «παραδοσιακός» χώρος»;

Ο «παραδοσιακός» χώρος αναφέρεται σε μια σειρά αρχιτεκτονικών εκφράσεων, που περιλαμβάνουν τα μνημειώδη θρησκευτικά και κοσμικά οικοδομήματα, τα αυτόχθονα οικιστικά σύνολα και γενικά τα κτίσματα της προβιομηχανικής τεχνολογίας, όπως εντάσσονται στο φυσικό τους περιβάλλον και όπως έχουν προσαρμοστεί ή μεταλλαχθεί από επάλληλους πολιτισμούς.

Πώς οι «παραδοσιακοί» τόποι γίνονται προσφιλείς;

Αρχικά οι «παραδοσιακοί» τόποι δημιουργούνται σε μεγάλη διάρκεια χρόνου και γίνονται οικείοι στους κατοίκους τους. Στο φιλοσοφικό επίπεδο η οικειότητα εξηγείται από τη διττή λειτουργία της ανθρώπινης σκέψης, τη δενδροειδή και τη ριζοειδή⁹⁴, σύμφωνα με την οποία προκύπτουν δύο απαντήσεις για τον ενδεδειγμένο τρόπο διάσωσης των προσφιλών τόπων:

1. Με τη συντήρηση του παραδοσιακού χώρου σε επιλεγμένα παραδείγματα πολιτιστικής σημασίας και την αναδημιουργία του. Θεωρείται αποτέλεσμα της δενδροειδούς αντίληψης του χώρου και για το σκοπό αυτό εφαρμόζονται οι παρακάτω μεθοδολογίες:
 - η αναπαλαίωση και εξυγίανση (gentrification) παραδοσιακών χώρων, ως αποτέλεσμα της επιθυμίας εξευγενισμού των κατοίκων,
 - η αναδόμηση, με προσομοίωση της εθνικής ταυτότητας,
 - η δημιουργία «ανοικτών μουσείων» της προβιομηχανικής ζωής,
 - η εισαγωγή νέων χρήσεων.
2. Με τη συνέχιση της διαβίωσης στους παραδοσιακούς χώρους, με συμμετοχή των κατοίκων και διατήρηση των νθών και εθίμων, αλληλοεπιδρώντας στο περιβάλλον τους με καθημερινές ενέργειες. Η άποψη αυτή είναι αποτέλεσμα της ριζοειδούς αντίληψης του χώρου.

⁹⁴ Deleuze, G., Guattari, F., *A Thousand Plateaus*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις 1987.

Η ιδιαίτερη ατμόσφαιρα των «παραδοσιακών» τόπων, ανεξάρτητα από τον τρόπο που εξελίσσονται σήμερα, είναι ένα συμβάν⁹⁵ το οποίο δεν εμφυτεύεται και προσλαμβάνεται διαφορετικά από τους χρήστες, τους επισκέπτες ή τους θεατές του⁹⁶. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας τους είναι ένα απρόβλεπτο συμβάν, που διαμορφώνεται με το πέρασμα του χρόνου και είναι παράλληλο με τη συλλογική αντίληψη της κοινωνίας του.

Πολλοί συγγραφείς ενασχολήθηκαν με τη διερεύνηση και διατύπωση των συστατικών του προσφιούς τύπου, αναλύοντας «παραδοσιακά» περιβάλλοντα, με στόχο την εφαρμογή τους σε σύγχρονους σχεδιασμούς. Είναι παράδοξο το γεγονός ότι οι καλύτερες θεωρητικές εργασίες προέκυψαν από έναν πολιτισμό που αγωνιόταν να παράγει γνήσιους σύγχρονους τύπους, αναζητώντας ερείσματα στην παράδοση.

Η Jane Jacobs⁹⁷ (1961) προσδιόρισε σαράντα συστατικά της επιτυχίας του τύπου, τα οποία συνοψίζονται στα κριτήρια της οριοθέτησης, της οικειοποίησης, της αυθεντικότητας, της εξασφάλισης ανάπαυσης, της επαφής με τη φύση και της έμφασης στην καθημερινή ζωή.

Ο Kevin Lynch⁹⁸ (1960) υποστηρίζει ότι η δημιουργία νοητικών χαρτών με τα στοιχεία της διαδρομής, των ορίων, των κόμβων και των συμβόλων οδηγεί στην κατανόηση του περιβάλλοντος.

Ο Christian Norberg Schulz⁹⁹ (1974) συνοψίζει την ανάγκη της ικανοποίησης δύο ψυχολογικών λειτουργιών, τον εύκολο προσανατολισμό και την αναγνώριση του χώρου, που βοηθούν στην βαθύτερη εμπειρία του χώρου.

Ο Yi-Fu Tuan¹⁰⁰ (2005) καταλήγει ότι είναι το ανθρώπινο όν που δημιουργεί τον τόπο, ως ένας

⁹⁵ Martkeviciete, J., «Genius Loci and Homo Faber: A Heritage-making dilemma», *ICOMOS, 16th General Assembly & International Scientific Symposium*, Κεμπέκ 2008, σ. 9.

⁹⁶ Tuan, Y.-F., *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1990, σ. 64.

⁹⁷ Jacobs, J., *The Death and Life of Great American Cities*, Random House, Νέα Υόρκη 1961.

⁹⁸ Lynch, K., *The Image of the City*, MIT, Κέμπριτζ 1960.

⁹⁹ Norberg-Schulz, Chr., *Genius Loci, a Phenomenology of Architecture*, Rizzoli, Νέα Υόρκη 1980.

¹⁰⁰ Tuan, Y.-F., *Space and Place*, University of Minnesota, Μινεάπολις 2005, σ. 89.

εμπειρικός κόμβος, ο οποίος είναι συγχρόνως το προϊόν και η γεννήτρια των δυνάμεων του περιβάλλοντος, δηλαδή των φυσικών αντικειμένων και συνθηκών, μαζί με τις ψυχολογικές, ιστορικές και πολιτιστικές συνθήκες.

Η οικειοποίηση του περιβάλλοντος από τον άνθρωπο δεν είναι μόνο αίσθηση, αλλά πηγάζει από τις φυσικές και συναισθηματικές του εμπειρίες, την προγενέστερη γνώση. Ο άνθρωπος βιώνει το χώρο συνειδητά ή και ασυνείδητα. Ένας τόπος «ευτυχεί» όταν ανταποκρίνεται σ' αυτό τον πολύπλοκο μηχανισμό, ο οποίος δεν αναπαράγεται επιστημολογικά, ούτε προβλέπεται όταν εφαρμόζεται απλοποιημένος στον πραγματικό χώρο. Στους παραδοσιακούς χώρους με το πέρασμα του χρόνου ο άνθρωπος αναγνωρίζει και οικειοποιείται στοιχεία και σύμβολα που του προσφέρουν ευχαρίστηση, ξεκούραση και ασφάλεια (εικ. 74). Στοιχεία που δεν είναι χειροπιαστά για να αναπαραχθούν από τον σύγχρονο σχεδιαστή-δημιουργό.

Τελειώνοντας επισυνάπτονται οι προτροπές του Yí-Fu Tuan προς τους αρχιτέκτονες και τους πολεοδόμους, ώστε να διευρύνουν τις συζητήσεις τους απαντώντας στα επόμενα ερωτήματα:

- Ποια σχέση υπάρχει μεταξύ της συνείδησης του χώρου και της έννοιας του μελλοντικού χρόνου και στόχου;
- Ποια είναι η σχέση μεταξύ του ανθρώπινου σώματος και των προσωπικών σχέσεων από τη μια πλευρά και των χωρικών αξιών και των σχέσεων απόστασης από την άλλη;
- Πώς περιγράφεται η οικειότητα που αισθάνεται κανείς για έναν τόπο;
- Ποιοι προσωπικοί χώροι μπορούν να σχεδιαστούν και ποιοι όχι;
- Είναι ο χώρος και ο τόπος, τα περιβαλλοντικά αντίστοιχα με την ανάγκη του ανθρώπου για περιπέτεια και ασφάλεια, ανοίγματος και προσδιορισμού;
- Πόσος χρόνος χρειάζεται για να δημιουργηθεί συναισθηματική εξάρτηση από έναν τόπο;
- Είναι η αίσθηση του τόπου μια ιδιότητα επαγρύπνησης που ισορροπεί μεταξύ της ασυνείδητης ρίζωσης σ' έναν τόπο και της αποξένωσης, η οποία είναι μια παροξυσμική συνείδηση – και είναι παροξυσμική, γιατί είναι διανοητική;
- Πώς προωθείται η ορατότητα των ριζωμένων κοινοτήτων που δεν έχουν εντυπωσιακά σύμβολα;
- Τι κερδίζεται ή χάνεται από μια τέτοια προοπτική;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεβιζάτος, Χ., *Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα από οικονομική και κοινωνική σκοπιά*, Διδακτορική διατριβή, Université de Paris, Παρίσι 1932.
- Αρχείο Θηραϊκών Μελετών (επιμ.), *Nelly's, 1925-30*, Αθήνα 1988.
- Algarotti, F., *Newtonianismo per le dame: ovvero dialoghi sopra la luce e i colori*, Napoli, 1737.
Ψηφιακή έκδοση: University of Bologna, Μπολόνια 2004.
- Βασιλειάδης, Δ., *Το κρητικό σπίτι*, Αθήνα 1976.
- Βαρβέρης, Γ., «Σπίτια Σαντορίνης 1954-55» στο Π.Α. Μιχελής (επιμ.), *Το ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1960.
- Βεργόπουλος, Κ., *Η αγροτική κατάσταση της Ελλάδας*, Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Ball, P., *Critical Mass*, Arrow Books, Νέα Υόρκη 2004.
- Ben-Joseph, E., Gordon, D., «Hexagonal planning. Theory and practice», *Journal of Urban Design* 5(3): 237-265, Taylor & Francis, Οξφόρδη 2000.
- Ben-Joseph, E., *The Code of the City*, MIT Press, Κέμπριτζ 2005.
- Benson, H., *Creative Evolution*, Dover Publications, Νέα Υόρκη 1998.
- Bent J.-Th., *The Cyclades*, Longmans, Λονδίνο 1985.
- Bergson, H., *Matter and Memory*, MIT Press, Κέμπριτζ 1991.
- Bergson, H., *Creative Evolution*, Dover Publications, Νέα Υόρκη 1998.
- Bergson, H., *Time and Free Will*, Dover Publications, Νέα Υόρκη 2002.
- Buonarotti Papworth, J., *Rural Residences, Consisting of a Series of Designs for Cottages, Decorated Cottages, Small Villas and other Ornamental Buildings*, Ackerman, Λονδίνο 1832.
- Campbell, C., *Vitruvius Britannicus*, Blom, Νέα Υόρκη 1967.
- Castells, M., *The Rise of the Net-work Society*, Blackwell, Οξφόρδη 1992.
- Charte of Venice*, ICOMOS, 1964.
- Chateaubriand, F.R., *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, Flammarion, Παρίσι 1968.
- Choay, F., *The Modern City Planning in the 19th century*, Braziller, Νέα Υόρκη 1969.
- Clark, C., «Von Thunen's isolated state», *Oxford Economic Paper* 19/3 (1967), Elsevier, Οξφόρδη.

- Colucci, N., *Matera Siti*, Centrostamba, Ματέρα 2006.
- Cook, E.T., Wedderburn, A. (επιμ.), *The Complete Published Works of John Ruskin*, 39 τ., George Allen, Νέα Υόρκη 1903-1912.
- Cordemoy, J.-L., de, *Nouveau traité de toute l'architecture*, Gregg, Νέα Υόρκη 1966.
- Crawford, J.H., *Car free Cities*, International Books, Ουτρέχτη 2000.
- Δανινλίδης, Ν., *Ελλάς άνωθεν*, Μίλητος, Αθήνα 2000.
- Δοξιάδης, Κ., *Τύποι αγροτικών πυρήνων*, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1949.
- Descartes, R., *Discours de la methode και Meditationes de la prime philosophia (1596-1650)*, Flammarion, Παρίσι 1900.
- DeLanda, M., *Intensive Science and Virtual Philosophy*, Continuum, Λονδίνο 2005.
- DeLanda, M., *New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*, Continuum, Λονδίνο 2006.
- Deleuze, G., *The Logic of Sense*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1990.
- Deleuze, G., *Difference and Repetition*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, 1994.
- Deleuze, G., Guattari, F., *A Thousand Plateaus*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις 1987.
- Dobe, F., *Santorin die fantastische Insel*, Βερολίνο 1930, Συλλογή Ι.Ε. Μπελλώνια.
- Doxiadis, C.A., «Ancient Greek Settlements», *Ecistics* 33 (1972): 76-89, Αθήνα.
- Ευελπίδης, Κ., Τσαούσης, Σ., *Η αγροτική κατοικία*, Λόγος, Αθήνα 1944.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (επιμ.), *Η έκτη περιοδική έκθεση για την κοινωνική και οικονομική κατάσταση και ανάπτυξη των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Βέλγιο 1999.
- Ευσταθίου, Μ., «Η αρχαία Οία και οι εκσκαφές στο Καμάρι» στο Ι. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη*, Αδάμ, Αθήνα 2001.
- Ζήβας, Δ.Α., «Η κατοικία στα Επάννησα» στο Doumanis O., Oliver, P. (επιμ.), *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αρχιτεκτονικά Θέματα, Αθήνα 1974.
- Fewkes, J.-W., «The cave dwellings of the Old and New Worlds», *American Anthropologist*, New Series 12/3 (1910), Blackwell, Λονδίνο.
- Freestone, R. (επιμ.), *Urban Planning in a Changing World: the Twenty Century Experience*, Routledge, Οξφόρδη 2000.
- Freud, S., *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, Γκοβόστης, Αθήνα 2005.
- Furneaux J.R., *Victorian Architecture*, Pelican Books, Harmondsworth 1966.

- Hall C.-H., Page, S., *The Geography of Tourism and Recreation*, Routledge, Οξφόρδη 1999.
- Haussen, B., (επιμ.), *Walter Benjamin and the Arcades Project*, Continuum International Publishing Group, Λονδίνο 2006.
- Heidegger, M., *Χτίζειν, κατοικείν, σκέπτεσθαι*, Πλέθρον, Αθήνα 2008.
- Θεοδωράκη-Πάτση, Τ., *Αγροτικοί οικισμοί. Η περίπτωση του Νομού Σερρών*, Διδακτορική Διατριβή, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1997.
- Θεοδωράκη-Πάτση, Τ., *Αρχιτεκτονική στον αγροτικό χώρο*, Σημειώσεις, Τυπογραφείο Ε.Μ.Π., Αθήνα 2000.
- Θεοδωράκη-Πάτση, Τ., «Νεο-παραδοσιακό σχέδιο οικισμού: Μετά τις ανοικτές πόλεις», *Τεχνικά Χρονικά*, ΤΕΕ II/1-2 (2003), Αθήνα.
- Θεοδωράκη- Πάτση, Τ., «Οικιστική λωρίδα», *Αρχιτέκτονες* 48 (2004), Αθήνα.
- Θεοδωράκη- Πάτση, Τ., «Οι ιδιαιτερότητες της τοπικής αρχιτεκτονικής της Σαντορίνης», *Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης «Γη, Μήτρα Ζωής και Δημιουργίας»*, Ελληνικό Μουσείο Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 2004.
- Θεοδωράκη-Πάτση, Τ., *Το αποτύπωμα της νοηματικής εξέλιξης του τόπου*, Ελληνική Επιστημολογική, Αθήνα 2008.
- Ιακωβίδης, Χ., *Χώρα Πάτμου*, Αθήνα 1978.
- Jacobs, J., *The Death and Life of Great American Cities*, Random House, Νέα Υόρκη 1961.
- Johnson, S., *Emergence*, Penguin Books, Οξφόρδη 2001.
- Jolilehto, J., *History of Architectural Conservation*, D.Ph. York University, Γιόρκ 1986.
- Κιτσίκης, Κ., «Η αναδόμηση της Σαντορίνης», *Αρχιτεκτονική* 46(1964).
- Κωτσάκη, Α., *Αλέξανδρος Νικολούδης*, Ποταμός, Αθήνα 2007.
- Kostof, S., *The City Shaped*, Thames & Hudson, Λονδίνο 1999.
- Kissack, E., *The Life of Thomas Mawson 1861-1993*, Sramongate Press, Λονδίνο 2006.
- Λαγόπουλος, Α., *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*, Ερμής, Αθήνα 2004.
- Λάμπρου, Σ., *Ιστορία της Ελλάδας*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1885.
- Lasansky, D.-M., MacLaren, B., *Architecture and Tourism: Perception, Performance and Place*, Berg, Οξφόρδη 2004.
- Laureano P., *Giardini di Petra: I Sassi di Matera e la civilita mediterranea*, Bottari Boringnieri, Μιλάνο 2002.
- Laugier, M.-A., *Essai sur l'architecture*, Kessinger Publishing, Μοντάνα 2009.

- Leighly, J. (επιμ.), *The Morphology of Landscape, in Land and Life: a Selection of Writings of Carl Ortwin Sauer*, University of California Press, Μπέρκλεϋ – Λος Άντζελες 1963.
- Loubes, J.-P., *Maisons creusées du fleuve Jaune*, Editions Graphis, Παρίσι 1978.
- Lynch, K., *The Image of the City*, MIT, Κέμπριτζ 1960.
- Μαρθάρη, Μ., «Η Θήρα από την Πρώιμη στη Μέση εποχή του Χαλκού» στο Ι. Δανέζη (επιμ.), *Σαντορίνη*, Αδάμ, Αθήνα 2001.
- Μέγας, Γ., *Η ελληνική οικία*, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1949.
- Μιχελής, Π.Α., *Αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα 1978.
- Μιχελής, Π.Α. (επιμ.), *Το ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1960.
- Μουτσόπουλος, Ν., *Καστοριά*, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1974.
- Μουτσόπουλος, Ν., *Η αρχιτεκτονική προεξοχή «Σαχνισί»*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1988.
- Μουτσόπουλος, Ν., *Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική: Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα 1993.
- Μπούρας, Χ., *Η Νέα Μονή Χίου*, Εμπορική Τράπεζα, Αθήνα 1981.
- Mac Fayden, D., *Sir Ebenezer Howard and the Town Planning Movement*, MIT Press, Κέμπριτζ 1970.
- Martkeviciete, J., «Genius Loci and Homo Faber: A Heritage-making dilemma», *ICOMOS, 16th General Assembly & International Scientific Symposium*, Κεμπέκ 2008.
- Mayhew, C., Simmon, R., NASA Digital Archive, 2000.
- Milner, D., Goodale, A., *The Visual Brain in Action*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1995.
- Muthesius, H., *The English House*, Wiley-Blackwell, Hoboken 2007.
- Νέα Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση, Ελληνική Επιμορφωτική Εταιρεία, Αθήνα 1981.
- Neveu, M. J., *Architectural Lessons of Carlo Lodoli*, Phd., Mc Gill University, Κεμπέκ 2006.
- Nicole, J. (επιμ.), *Julian de Ascalon, Επαρχικόν (Le Livre du Préfet, L'édit de l'empereur Léon le Sage)*, Georg & Cie, Γενεύη 1893.
- Norberg-Schulz, Chr., *Intensions in Architecture*, MIT Press, Κέμπριτζ 1965.
- Norberg-Schulz, Chr., *Meaning in Western Architecture*, Rizzoli, Νέα Υόρκη 1974.
- Norberg-Schulz, Chr., *Genius Loci, a Phenomenology of Architecture*, Rizzoli, Νέα Υόρκη 1980.
- Oliver, P. (επιμ.), *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1997.
- Oliver, P., «Necessity and continuity the challenge of the impending crisis» στο Turgut, H., Kellett,

- P., *Traditional Environments in a New Millennium, Transactions of the 2nd IAPS-CSBE Network Symposium*, Κωνσταντινούπολη 2002.
- Ousterhout, R., *Master Builders of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Φιλαδέλφεια 1999.
- Ousterhout, R., *A Byzantine Settlement in Cappadocia*, Ντάμπαρτον Όουκς 2005.
- Πικιώνης, Δ., *Η αρχιτεκτονική της Χίου*, Ίνδικτος, Αθήνα 2000.
- Πιτσάκη, Γ.Κ., *Αρμενόπουλος, Εξάβιβλος*, Δωδώνη, Αθήνα 1971.
- Palladio, A., *The four Books of Architecture*, Dover Publications, Νέα Υόρκη 1965.
- Pitton de Tourneford, J., *Relation d'un voyage a Levant*, Imprimerie Royale, Παρίσι 1717.
- Powell, K., *Architectural Reborn: Converting old Buildings for New Uses*, Rizzoli, Νέα Υόρκη 1999.
- Preston, W. C., Mearns, A., *The Bitter Cry of Outcast London: An Inquiry into the Condition of the Abject Poor*, James Clarke & Co, Λονδίνο 1883.
- Radford, A., Clark, G., «Cyclades, Studies of a building vernacular», *Οικισμοί της Ελλάδας*, Αρχιτεκτονικά Θέματα, Αθήνα, 1974.
- Rapoport, A., *House, Form and Culture*, Prentice Hall, Νέα Υερσέη 1969.
- Rasmussen, S.E., *Towns and Buildings*, MIT Press, Κέμπριτζ 1949.
- Resnick, M., *Turtles, Termites and Traffic Jams*, MIT Press, Κέμπριτζ 1997.
- Ridola, D., *Le origini di Matera*, Ρώμη 1906.
- Rowe, C., *The Mathematics of the Ideal Villa and Other Essays*, MIT Press, Κέμπριτζ 1987.
- Ruskin, J., *The Seven Lamps of Architecture*, Ballantyne Press, Εδιμβούργο, 1880.
- Σαΐτας, Γ., «Μάνη», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, Αθήνα 2001.
- Sallis, J., *Chorology*, Indiana University Press, Ιντιάνα 1999.
- Shaver, R., Della, S., Marcella, W., *Community Economics*, Blackwell, Οξφόρδη 2004.
- Smith, A., «The architecture of Chios», Ph. Argentis (επιμ.), *Subsidiary Buildings Implements and Crafts*, Λονδίνο 1962.
- Smith, C., *Regional analysis*, Academic Press, Νέα Υόρκη 1976.
- Sorkin, M., *Variation on a Theme Park*, Hill & Wang, Νέα Υόρκη 1992.
- Sutton, I., *Western Architecture*, Thames & Hudson, Λονδίνο 2004.
- Theodoraki, A.M., Theodoraki-Patsi, J., Theodoraki, P.C., «Authenticity versus hybridity in rural Greece», *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, τ. 102, WIT Press, 2007.

- Theodoraki-Patsi, J., «Restoration, reconstruction and simulacra», *Transactions of the International symposium IAPS-CSBE, Revitalizing old places for new uses: Requalifying old places for new uses*, cd Πρακτικών ISBN -978-975-561-359-8, Κωνσταντινούπολη 2008, www.iaps-culturespace.org.
- Theodoraki-Patsi, J., «Rural shelter in case of disaster», *Transactions on the Built Environment*, τ. 109, WIT press, Γουέσεξ 2009.
- Theodoraki-Patsi, J., «Rural shelter in case of disaster», *Vulnerability, Risk and complexity: Impacts of global change on human habitats*, IAPS conference, Λειψία 2010.
- Theodoraki-Patsi, J., «Tourism and Greek architecture», *Design Principles & Practices: An International Journal* 4/1 (2010), Ιλινόις.
- Theodoraki-Patsi, J., «English traditions and the garden-city pattern in Northern Greece», *Design Principles & Practices: An International Journal* 5 (2011), Common Ground, www.Design-Journal.com.
- Tuan, Y.-F., *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1990.
- Tuan, Y.-F., *Escapism*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1998.
- Tuan, Y.-F., *Space and Place*, University of Minnesota, Μινεάπολις 2005.
- Tzonis, A., Lefaivre, L., *The Emergence of Modern Architecture: a Documentary History from 1000 to 1810*, Roudledge, Οξφόρδη 2004.
- Υπουργείο Συγκοινωνιών (επιμ.), *Απόσπασμα μελετών σχεδίων οικισμών κ.λ.π., Δ/ση Δημοσίων Έργων*, Αθήνα 1934.
- Υπουργείο Συγκοινωνιών, Τοπογραφική Υπηρεσία, *Καλαμωτή Χίου*, Αθήνα 1934.
- Φατούρου-Ησυχάκη, Κ., *Η ρετόντα της Κρήτης*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 1972.
- Φίλιππα-Αποστόλου, Μ., *Το κάστρο της Αντίπαρου*, Διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1978.
- Vitruvius, *The Ten Books of architecture*, μετάφρ. M.H. Morgan, Dover Publications, Νέα Υόρκη 1960.
- Wittkower, R., *Architectural Principles in the Age of Humanism*, W. Norton & Co, Νέα Υόρκη 1962.

ΤΑ Αποσπάσματα από την ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 2011 ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Στην ίδια σειρά: ΤΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΗΣ ΝΟΗΜΑΤΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ,
ΑΘΗΝΑ, 2008.

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΝΑΤΑΣΣΑ ΠΑΝΤΟΥ-ΚΙΚΟΥ

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ, ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΙ, ΕΚΤΥΠΩΣΗ, ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΔΑΒΙΑΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Η Τζούλια Θεοδωράκη-Πάτση είναι αρχιτέκτων, Διδάκτωρ Ε.Μ.Π.,
όπου και διδάσκει από το 1982 στη Σχολή των Αγρονόμων Τοπογράφων
θέματα οικιστικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου και τοπικής αρχιτεκτονικής.
Σπούδασε αρχιτεκτονική στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και
στο Πανεπιστήμιο Harvard των ΗΠΑ.

Αγροτικός χώρος: Οικείος χώρος: Τόπος

Η αρχιτεκτονική στον αγροτικό χώρο ορίζεται από τον τρόπο δόμησης και την οπτική οργάνωση του δομημένου περιβάλλοντος, ως αποτέλεσμα των ιδιαιτεροτήτων κάθε τόπου. Προϋπόθεση της κατανόησής της είναι η αντιπαραβολή των εννοιών του χώρου και της διαδικασίας που τον καθιστά οικείο.

Ο χώρος είναι αυθύπαρκτος, ενώ η δημιουργία του τόπου προϋποθέτει την ανθρώπινη συμμετοχή. Η έννοια του τόπου ορίζεται ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας οικειοποίησης του χώρου μέσα από τη διαρκή και συνεχή αναγνώριση και κατανόηση των σημαντικών στοιχείων που περιβάλλουν τον άνθρωπο.

Τα σημαντικά στοιχεία ήταν αρχικά φυσικά και στη συνέχεια προστέθηκαν τα τεχνητά που διαμορφώθηκαν ακολουθώντας την ανθρώπινη εξέλιξη και τις αντίστοιχες καταγραφές και αποτυπώσεις των πολιτισμών της. Η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική κάθε τόπου, που είναι αποτέλεσμα των λαών που τον κατοίκησαν, και η επιλογή της κατάλληλης προβολής της δημιουργεί τα σημαντικά στοιχεία οικειοποίησής του.

Κατά τη διάρκεια των αιώνων οι επάλληλοι πολιτισμοί αναγνωρίζουν ή εκπαιδεύονται να αναγνωρίζουν τα διακριτά σημαντικά στοιχεία της τοπικής κληρονομιάς αποκτώντας μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην ταυτότητά τους. Βιώνοντας ο άνθρωπος το χώρο στοιχειοθετεί τα σημαντικά στοιχεία και διαδρομές, και τελικά ο χώρος γίνεται οικείος και μετατρέπεται σε τόπο.

Η δημιουργία του τόπου απαιτεί την καθημερινή εμπειρική ανθρώπινη λειτουργία, η οποία βασίζεται στις πρωτογενείς ανάγκες της. Κυρίαρχη πρωτογενής ανάγκη είναι η ενδιαίτηση και είναι αυτή η ανάγκη η οποία τοποθετεί στο χώρο τούς οικισμούς και ορίζει τις αρχικές διαδρομές οικειοποίησής του. Η αναδρομή στις αρχέγονες πρωτογενείς ιχνογραφήσεις και αποτυπώσεις ενδιαίτησης αποδεικνύει ότι είναι η αναλλοίωτη φυσιολογία του ανθρώπου, η οποία οριοθετεί τον τόπο στο χώρο δομώντας στις τέσσερις διαστάσεις την εκάστοτε σημαντική για την ύπαρξή του αρχιτεκτονική.